

Preobražajno prisvajanje lončarske tehnologije, pisma i novca – problemi dubljeg društvenog isprepletanja Grka i urođenika istočne obale Jadrana

Teorija društvenog isprepletanja (eng. *the entanglement theory*) interpretativno je sredstvo koje nastoji razlučiti dinamiku kulturnog transfera i odnosa moći između doseljenika i starosjedilaca. Pojašnjava kako su se društva različitih ekonomskih i političkih pozadina mijenjala, međusobno dijeleći društveno-kulturni sadržaj. Teorija je usko povezana s antropologijom konzumacije koja tumači da se odnos ljudi prema novim predmetima ili djelatnostima strukturirao kroz tri temeljne odluke: izravno uklapanje u vlastite društvene okvire i norme, preobražajno prisvajanje ili odbijanje. U fokusu ovog rada su Grci i istočnojadranski urođenici. Vodeći se hipotezama o utjecaju krajolika na društvena obilježja, prostor promatranja ograničili smo na istočni Jadran, odnosno, uzak obalni prostor koji omeđuju Dinaridi u zaleđu te rijeke Bojana i Soča kao njegova južna i sjeverna granica. Promatrajući razinu i doseg preobražajnog prisvajanja lončarske tehnologije, pisma i novca među urođenicima, cilj je pokušati ponuditi nekoliko novih prijedloga u vidu povijesne dinamike grčko-urođeničkih odnosa. Pažnja je usmjerena na tzv. dublje društveno isprepletanje za koje je bila potrebna dulja vremenska interakcija.

Od inovacije i kulturnog prijenosa do teorije društvenog isprepletanja¹

Inovacija podrazumijeva nastanak novih i unaprijeđenih ideja ili postupaka koji kroz primjenu mogu donijeti korist za određenu zajednicu ili društvo u cjelini.

¹ Ovaj je članak prerada jednog od potpoglavlja autorove doktorske disertacije pod naslovom *Zemljopisne, ekonomske i društvene okolnosti grčkog interesa za istočnu obalu Jadrana*. Rad je obranjen na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu u srpnju 2022. pod mentorstvom prof. Marine Miličević Bradač. Ovim putem želio bih izraziti veliku zahvalnost prof. Bruni Kuntić-Makvić. Uz brižno i strpljivo mentoriranje diplomskog rada, posebno želim istaknuti da mi je tijekom zahtjevnih pandemijskih mjeseci, kad je većina knjižnica bila zatvorila vrata, pružila prostor za istraživanje, čitanje i pisanje. Mnogobrojne bibliografske jedinice kabineta C-015 poslužile su višekratno i ubrzale rad na disertaciji. Velika joj hvala na stručnoj i jezičnoj pomoći, ali i pri savjetima oko prevođenja grčkih tekstova. Puno mi je značio i profesoričin poziv za sudjelovanje na fakultetskim projektima pomoću kojih sam učio i sakupljao literaturu u hajdelberškoj knjižnici. Nadasve, njezin velik trud omogućio je i moje zaposlenje na Odsjeku za povijest Filozofskog fakulteta u Zagrebu 2021. godine.

Smatra se neizostavnim dijelom i pokretačem *društvene promjene*,² a uključuje različit spektar reperkusija poput prihvaćanja novog znanja, tehnologija proizvodnje, društvenih djelatnosti i slično. Inovacija i društvena promjena integralni su dio društvene dinamike, a u većini slučajeva nije moguće jednoglasno definirati je li njihov nastanak i razvoj rezultat slučajnih ili namjernih procesa.³ Inovacijska strujanja običavaju ostavljati velik utjecaj na društvena obilježja, konstantno ih mijenjajući i pretvarajući u nešto novo. Antropološko-sociološka literatura ističe dvije temeljne polaznice inovacije i društvene promjene: intrinzičnu kroz unutarnja društvena gibanja i ekstrinzičnu kroz kontakt s drugim zajednicama.⁴ Na osnovi ljudskog instinkta i emocija koji streme interakciji, struka smatra da velik udio inovacijskih strujanja i društvenih promjena valja tražiti u prijenosu i međukulturnom isprepletanju.⁵

Ako se usredotočimo na zajednice željeznodobnog Sredozemlja, primjećuje se da potpuna kulturna izolacija nije bila moguća.⁶ Bio je to niz umreženih zajednica u kojem su susjedna čvorišta komunicirala i čiji je posredni ili neposredni kontakt omogućavao neprekidan prodor i kolanje društvenog sadržaja.

Odnos Grka⁷ i sredozemnih urođeničkih zajednica predstavlja prvorazredni primjer razmjenske komunikacije kojom su tekle inovacije i stimulacije za društvenu promjenu. Za razliku od konceptata helenizacije⁸ i akulturacije⁹ koji su skloni teleološki promatrati društveni razvoj, struka je odlučila prilagoditi i prihvatiti alternativne modele koji teorijski pomažu produbiti razumijevanje kulturne razmjene između

² Sličan koncept spominje i Walter BURKERT (1992: 7) pod terminom kreativna preobrazba.

³ ARCHIBALD 2013: 24.

⁴ MAIR 2006: 11-12.

⁵ Isto: 12.

⁶ AMSELLE 1998: x; DIETLER 2005: 65; Isti 2010: 59.

⁷ Etnička odrednica *Grci* podrazumijeva nekoherentnu kulturnu grupu, identitet i podrijetlo. Ta tvrdnja ima dodatnu težinu u kontekstu starijeg željeznog doba, jer se osjećaj zajedničkog pripadanja postupno razvijao, kako u matičnoj Grčkoj, tako i kroz odnose u novonastalim naseobinama i dijasporima. Vidi više u HALL 2002: 90-171, uz ondje navedenu stariju literaturu.

⁸ Helenizacija je model jednosmjernog širenja grčkog utjecaja na autohtono stanovništvo. Grci se promatraju kao protagonisti širenja inovacije i glavni katalizator društvene promjene, dok bi urođenici bili samo pasivni primatelji. Suvremena literatura kritizira visoku helenocentričnost ovog modela kao i tendenciju namjernog marginaliziranja urođeničke uloge u društvenom razvoju. Vidi više u DIETLER 2009: 23-24.

⁹ Akulturacija je u početcima definirana kao reperkusija izravnog dodira dvije grupe pojedinaca različitih kulturnih pozadina s posljedicom promjene u izvornim obrascima za jednu ili obje strane (KLEIN 1996: 191). Ipak, primjena modela na odnos Grka s urođenicima Sredozemlja uglavnom se odražavala kroz oprečnost superiornije i pasivnije grupe. Kritika je jasno izražena u: HODOS 2000: 43; 347-367; MALKIN 2002: 153; TSETSKHLADZE 2006: lviii; DIETLER 2009: 25 i slično. Jednako se kritizira i promatranje kulture kao odviše statične i uglavnom naslijeđene, a ne kao kontinuirani kreativni proces strukturne improvizacije (DIETLER 2010: 59).

Grka i urođenika. Među takvima su hibridizacija i kreolizacija, nastali na temelju proučavanja kontakta Europljana s civilizacijama i kulturama Novog svijeta. Oba su znatno pridonijela razumijevanju društvene dinamike naglasivši obostrano kulturno djelovanje, tj. uzajamnu i istovremenu promjenu unutar doseljeničkog i starosjedićkog identiteta.¹⁰ Modeli su se pokazali korisnima za proučavanje oblikovanja hibridne kulture kroz dugoročne i trajne interakcije između dviju ili nekoliko različitih grupa, a smatraju se kvalitetnim teorijskim alatom za razumijevanje razvoja novog identiteta unutar grčke naseobina ili trgovišta. Međutim, kritika ističe i njihove nedostatke. Među najspornijima su sklonost binarnim usporedbama i izravna primjena unatoč prostornim i povijesnim specifičnostima. Budući da modeli odviše ne propitkuju prihvaćanje i asimilaciju stranih dobara i društvenih djelatnosti, ne smatraju se posve adekvatnima za proučavanje ranih susreta urođenika s Grcima.¹¹

S druge strane, teorija isprepletanja (eng. *the entanglement theory*) pružila je mogućnost dubljeg promatranja kulturnog transfera i odnosa moći između doseljenika i starosjedilaca. Za širi cilj ima pojasniti kako su sredozemna društva različitih ekonomsko-političkih pozadina i interesa kroz vrijeme postajala kulturno isprepletana i kako su se kroz taj proces mijenjala.¹² Model je usko povezan s antropologijom konzumacije koja propitkuje pozadinu društvene selektivnosti te ekonomsko-političku logiku poželjnosti kroz upotrebu stranog predmeta ili uvođenje nove djelatnosti.¹³ Značajni ishod teorije je visoka varijabilnost u procesu kulturne promjene, koji ovisi o specifičnim društvenim okolnostima – prvenstveno urođeničkim ukusima i željama.¹⁴ Posljedice kulturnog utjecaja mogu biti svjesne i spontane, no bez obzira na mjeru preuzetnih ili prilagođenih inovacija, obje strane kroz isprepletanje u konačnici postaju nešto novo. Time se potvrđuje teza o kulturi kao neprekidnom kreativnom procesu.¹⁵ U konačnici, međukulturni se doticaj u sprezi s aktivnom konzumacijom stranih dobara ili oponašanjem neuobičajenih djelatnosti smatra glavnim pokretačem transkulturnog preuzimanja i kreativne preobrazbe.¹⁶ Četiri su ključna obilježja razumijevanja društvenog isprepletanja.

Prvo, arheološka i antropološka istraživanja navode na zaključak da je unos novog i stranog predmeta ostavljao snažan utjecaj na prapovijesne zajednice.¹⁷ Materijalna se kultura prema tome s razlogom smatra središnjim čimbenikom

¹⁰ Osnovno: AMSELLE 1998: x. Kritika koncepta u: ANTONACCIO 2003: 59; STEIN 2005: 17; DIETLER 2009: 30 – 31; DEMETRIOU 2012: 11 s relevantnom literaturom i dr.

¹¹ DIETLER 2009: 30.

¹² STEIN 2005: 16 sa starijim referencama; DIETLER 2009: 31; Isti 2010: 56.

¹³ DIETLER 2009: 31-32 uz osnovnu antropološku literaturu.

¹⁴ Isto: 32.

¹⁵ DIETLER 2009: 22; Isti 2010: 65; 74.

¹⁶ Isti 2005: 63.

¹⁷ Vidi antropološka istraživanja na temelju unosa čeličnih sjekira u aboridžinske zajednice (SHARP 1952: 17; 20-21). Uklapanje obrasca u antički kontekst vidi u DIETLER 2005: 22.

promjene u transkulturnim razmjenama.¹⁸ Unos stranih predmeta običavaju pratiti posebne upute za upotrebu. To je posljedično moglo dovesti do prihvaćanja, oponašanja ili razvoja novih ideja, vještina, običaja i društvenih djelatnosti, ali i njihovog odbijanja.¹⁹

Drugo, u teoriji isprepletanja poželjnost i potražnja za određenom robom proučavaju se kroz antropologiju konzumacije, prema kojoj su obje kategorije društveno konstruirane i povijesno promjenjive.²⁰ Pritom je za razumijevanje koncepta ključna uloga selektivnih odluka urođeničkih zajednica koje su se oblikovale na temelju iskoristivosti i isplativosti uvoza te emocionalnih stavova prema uvezenom. Isti se obrazac može primijeniti na stvaranje selektivne odluke došljakačkih trgovaca, koja je ovisila o pogodnostima ciljanih tržišta. Sukladno iznesenome, ljudski se odnos prema novim predmetima ili djelatnostima može ugrubo okarakterizirati trima osnovnim odlukama: izravnim uklapanjem u vlastite društvene okvire i norme (*asimilacijom*), preobražajnim prisvajanjem (*indigenizacijom*) ili namjernim odbijanjem.²¹ Prvi slučaj podrazumijeva preuzimanje predmeta ili djelatnosti, a zatim prilagodbu najsličnijim okvirima vlastite konzumacije. U drugom dolazi do reinterpretacije čime su se uloga i oblik predmeta ili djelatnosti mogli promijeniti i tako posljedično dobiti nov oblik, društvenu ulogu ili značenje. Treća je opcija odbijanje koja sugerira svjesno izbjegavanje i odmak.²²

Treće, olakotnom faktoru prijenosa inovacije pripada i povoljan ishod društvene interakcije. Među dominantne parametre uvrstavaju se: broj ljudi uključen u proces, društveno-kulturna pozadina populacije koja u njemu sudjeluje, vremenski okvir interakcije, odnos društvenih razlika između sudionika kulturnog transfera, ravnoteža moći te međusobna razina pluralizma i tolerancije.²³ Više povoljnih parametara interakcije osiguravalo bi opstojnost komunikacijskih kanala i sukladno tome poticalo kulturni prijenos.

Četvrto, kolanje inovacija i dinamiku društvene promjene valja promatrati iz perspektive mikro društvenih zbivanja.²⁴ Posebnu pažnju privlači prijenos vješti-

¹⁸ Tako THOMAS 2002: 182; DIETLER 2010: 59 s literaturom; 63.

¹⁹ Dobar primjer toga je uvoz opreme za ispijanje vina koji prati običaj simpozija. Takav je transkulturni prijenos pronašao plodno tlo u etruščanskim zajednicama (HODOS 2000: 48-49; MALKIN 2002: 161; 165), a slično je u literaturi dobro potkrijepljeno za urođeničke južnog porječja Rhône (DIETLER 2005: 161-177).

²⁰ Osnove u APPADURAI 1986: 29-31. U arheološko-povijesnom kontekstu: DIETLER 2005: 159; Isti 2010: 58.

²¹ DIETLER 2010: 59.

²² Nužan je velik oprez za primjenu ovog obrasca, jer se tvrdnja može argumentirati samo na temelju visoke arheološke istraženosti uz uvjet da je strana roba bila neprestano dostupna, odnosno, da se mogla relativno jednostavno nabaviti. Upozorenje vidi i u Isto: 70.

²³ Osnovni koncept u BERRY 1997: 15. Reinterpretacija u YASUR-LANDAU 2010: 12-13.

²⁴ DIETLER 2005: 24; ARCHIBALD 2013: 25.

na i znanja (tzv. *know-how* proces).²⁵ Budući da su se prvotne razmjene zbivale između nekolicine pojedinaca, vrlo lokalizirane interakcije bile su kanali prijenosa.²⁶ U takvim je uvjetima dolazilo do kolanja inovacije, osobito kroz oponašanje neuobičajenih načina izrade, prihvaćanja novih djelatnosti ili uputa za korištenje predmeta koji su jednoj od strana do tada bili atipični. Primjerice, ako se faza prilagodbe između urođenika i Grka²⁷ odvijala povoljno za obje strane, uhodavanje razmjenskih posjeta bilo je snažan poticaj za umnažanje takvih procesa.²⁸ Opravdano je pretpostaviti da su izazov, znatiželja i porast potražnje, osobito u primalačkom okružju, bili ključni stimulatori za oponašanje stranih vještina, tehnologija proizvodnje i društvenih djelatnosti.²⁹ Istovremeno, uhodana i redovita razmjena povećavala je priliku za dublje društveno isprepletanje.

Iako je prodavačima bilo oportunije ograničiti širenje i pristup tehnologiji proizvodnje,³⁰ prisnost i učestalost kontakta povećavale su fluidnost kulturno-tehnološkog sadržaja pa je posljedično i društvena membrana morala postajati sve tanja i propusnija. Kraći suživot s trgovcima, umjetnicima i obrtnicima ili njihovo trajno doseljavanje među primalačko društvo bili su važni za raspon i tempo širenja inovacije.³¹ Isto se može tvrditi i za robove ili, ovisno o razini društvene integracije, radne najamnike i bračne partnere. Stranci koji su posjedovali specifično znanje ili vještine očito su bili ključni čimbenici društvenog isprepletanja. Inovativnost su mogli širiti živeći i radeći u primalačkim zajednicama, izravno ili posredno podučavajući.

Analiza materijalne kulture ima visok potencijal pronaći u takva društvena kretanja, prvenstveno kroz proučavanje došljakog utjecaja na lokalno i obratno. Ovisno o zainteresiranosti i angažmanu zajednice, primaoci su u kraćem ili du-

²⁵ ARCHIBALD 2013: 21.

²⁶ Općenito COWAN 2005: 29. Za primjenu na antičke situacije vidi u ARCHIBALD 2013: 25.

²⁷ Faza prilagodbe podrazumijeva korak dalje od perifernih trampki, odnosno, uhodavanje trgovačkog partnerstva između urođenika i došljaka. Vidi u BUDIĆ 2022: 118-122. Sličan proces spominje i DIETLER (2010: 338) pod engleskim terminom *Floater trade, engagement and accommodation*.

²⁸ O dinamici socijalizacije Grka i urođenika opširnije u BUDIĆ 2022: 112-122.

²⁹ Pojedinci imaju sklonost oponašati stvari ili djelatnosti koje cijene, poznaju i istovremeno ih smatraju korisnima. Obrtnik koji je odlučio oponašati morao je biti svjestan lokalnih običaja i praksi kako bi zadovoljio urođeničko tržište. Slično vidi u BOARDMAN 2004: 149-150.

³⁰ YOFFEE 2005: 229.

³¹ Došljački su obrtnici živjeli u urođeničkim zajednicama dulje vrijeme. Očigledno arheološko uporište tome je razlikovnost grčkog od urođeničkog pogrebnog ritusa. Dobar primjer su autohtone nekropole u Otrantu i Tor Pisani (vidi više u WHITEHOUSE I WILKINS 1989: 105; YNTEMA 2000: 23-25; opširnija bibliografija i u BUDIĆ 2022: 58, bilj. 261). Međutim, jednako se tako nagađa da su u prijenosu znanja mogli sudjelovati obrtnici i umjetnici koji su neprestano putovali od središta do središta kako bi zadovoljili potrebe urođeničkih konzumenata. Više o tome u: MELE 1979: 71; MOREL 1984: 146-147; GOSSELAIN 2016: 195-199.

ljem vremenskom periodu imali priliku naučiti te preuzeti ili prilagoditi strane tehnološke, umjetničke ili trgovačke inovacije.

Struka pretpostavlja da je dulja vremenska i dinamična interakcija učitelja i učenika bila nasušna za dublju razinu tehnološkog podučavanja.³² U prapovijesnim se okolnostima vjerojatno odvijala između dva pojedinca prijenosom iskustva i specifičnog znanja kroz praktičnu demonstraciju. S obzirom na nisku razinu pismenosti u većini urođeničkih sredina Sredozemlja, znanje se nije moglo prenositi na kodificirani način pa je tzv. skriveno (*tacit knowledge*) imalo samo po sebi veliku vrijednost. S druge strane, proces podučavanja zahtijevao je i angažman nadprosječnih pojedinaca koji su htjeli učiti i bili spremni prihvatiti društvenu ili tehnološku promjenu.³³ Ako su se reperkusije pokazale poželjnima i korisnima, trendovi su se mogli relativno brzo širiti unutar zajednice ili neposredne okoline putovima društveno kontroliranih mreža.³⁴ Već je povremeni i efemerni kontakt mogao utjecati na primaoc e i pružiti podlogu za stilsko-tehnološke promjene. Jednako tako, trajno naseljavanje dijaspore u urođeničkim zajednicama ili podizanje grčke naseobine u okolici imalo je visok potencijal udariti temelje dubljem društvenom isprepletanju i utiranju puta konkretnijoj razini hibridizacije. Glavni su katalizatori bili redovita i ekstenzivna trgovina te mješoviti brakovi.³⁵ Ženidbe i udaje između došljaka i urođenika stvarale su nove rodbinske veze i saveze te istovremeno jačale međusobno povjerenje. Supružnici su podizali djecu koja su imala priliku učiti i preuzeti korisno iz „oba svijeta“. Bili su to bilingvalni pojedinci koji bi snažno pridonijeli širenju novih vještina i djelatnosti.³⁶ Takva je društvena dinamika ključna za razumijevanje razvoja naseobina, ali u jednakoj mjeri i širenja grčkog društveno-kulturnog sadržaja prema urođeničkim sredinama.³⁷

Tragovi dublje razine društvenog isprepletanja između urođenika i Grka na primjeru istočnog Jadrana – oblikovanje istraživačkog pitanja

Usprkos raspravama o etničkom definiranju granica istočnojadranskih naroda, u radu preferiramo koristiti se pojmovima kao što su *urođenici*, *autohtoni narodi* ili

³² BLAKE 2016: 192.

³³ ARCHIBALD 2013: 27-30.

³⁴ Isto: 34.

³⁵ Obje kategorije su međusobno isprepletene i simultano se podupiru. Vidi DIETLER 2010: 141; 147.

³⁶ Teorijski YOFFEE 2005: 229. Vidi i komentare za razvoj suživota na Pitekusi u COLDSTREAM 1994: 53.

³⁷ Vidi teorijski u SALTINI SEMERARI 2016: 77-78. Opširniju razradu na primjeru grčkih naseobina vidi u BUDIĆ 2022: 138-145. Tragovi mješovitih brakova arheološki su ovjereni u raznim urođeničkim zajednicama na Siciliji (npr. DOMÍNGUEZ 2006a: 334; 338), u južnoj Italiji (WHITEHOUSE I WILKINS 1989: 111; YNTEMA 2016: 218) i drugdje.

starosjedioci. Izbjegavamo izjednačavanje s potencijalnom etničkom pripadnošću, osim ako to nije nužno kako bi se interpretirala pisana svjedočanstva. Razlog tome je težište na općoj društvenoj pozadini na koju su, vjerujemo, znatno utjecale posebnosti priobalnog krajolika istočnog Jadrana. Regionalna cjelina pak podrazumijeva uzak obalni i otočki prostor od ušća Drima do Soče u čijoj su pozadini krški Dinaridi.

Razina isprepletanja i tempo prožimanja inovacije ističu se kao adekvatni pokazatelji društvene dinamike između došljaka i urođenika. Sljedeći je korak izdvojiti inovacijske refleksije među istočnojadranskim zajednicama kroz odjek preobražajnog prisvajanja određenih predmeta ili djelatnosti. Oblici materijalne kulture koji svjedoče takvom procesu su raznoliki, a uobičajeno je analizi podvrgnuti stil ukrašavanja, tehnologiju proizvodnje određenih predmeta ili gradnje, običaje pokapanja, preuzimanje specifičnih znanja i djelatnosti (npr. urbanizacijski obrasci, pismo ili novčana privreda) te slično.³⁸

Iako svjesni suvremenih kritičkih opaski na obostranost preuzimanja društveno-kulturnog sadržaja, težište smo odlučili usmjeriti na prijenos grčkog društveno-kulturnog sadržaja prema urođeničkim sredinama isključivo iz heurističkih razloga. U ovom smo radu naglasak stavili na tri izolirane kategorije koje primjereno pridonose raspravi o tzv. *dubljaj razini društvenog isprepletanja*. To su iz grčke perspektive širenje, a iz urođeničke preobražajno prisvajanje lončarskih tehnologija i stila ukrašavanja, pismenosti te novčane privrede. Budući da sva tri primjera podrazumijevaju dulje vremenski prijenos znanja i/ili tehnologije proizvodnje, koji su urođenicima prethodno bili strani, iznimno su važni za razumijevanje prirode svakodnevne interakcije.

Iako istraženost željeznodobnih lokaliteta istočne jadranske obale i razina publiciranosti materijala pružaju vrlo ograničene mogućnosti za konkretniji uvid, odlučili smo preliminarno procijeniti refleksiju stilsko-tehnoloških strujanja i znanja za koje je bila potrebna intenzivnija razina društvenog isprepletanja. Osnovni je pristup binarno određen prema formuli – *promjena ili ima ili nema, ako ih ima – kad i u kojem su kontekstu vidljive na temelju trenutačnih spoznaja*.

Lončarska tehnologija i stil ukrašavanja

Lončarstvo je bio važan zanat istočnojadranskih naroda u željezno doba. Iako su izravne arheološke potvrde o proizvodnom procesu nerijetko manjkave, opravdano se pretpostavlja da je keramička proizvodnja bila neizostavan dio svakodnevne.³⁹ Kera-

³⁸ Primjerice, Adolfo DOMÍNGUEZ (2002: 65-87) odredio je urođenički afinitet prema grčkom kulturnom utjecaju u Iberiji, analizirajući kulturno-stilske reperkusije na urođeničku keramiku, skulpturu, arhitekturu te razvoj pisma. Sve spomenuto odnosi se na dijelove poluotoka gdje nisu bile osnovane grčke naseobine.

³⁹ GABROVEC I MIHOVILIĆ 1987: 323; MIHOVILIĆ 2013: 304; BATOVIĆ 1987: 372-374; ČOVIĆ 1987: 472; MARIJAN 2001: 118-119; MARKOVIĆ 2006: 245-247; 279.

mika histarske kulture oblikovala se rukom, a glina je sadržavala primjese usitnjenog vapnenca i kalcita. Statistički prevladava kućanska keramika grube teksture. Više se truda posvećivalo izradi grobnih žara koje su ponekad bile fino polirane te ukrašavane urezivanjem i apliciranjem jednostavnih geometrijskih motiva.⁴⁰ Od 9. i 8. st. pr. Kr. pojavili su se inkrustacija, nanašanje cinčanih listića te slikanje bijelom bojom koja se lako briše. Bitan utjecaj na oblik i ukrasne motive željeznodobne histarske keramike imala je kultura polja s urnama.⁴¹ Histri su tijekom starijeg željeznog doba uvozili raznovrsnu italsku lončariju, a odraz stranog utjecaja ponekad se primjećuje i na lokalnom repertoaru.⁴² U početnim fazama razvoja histarske kulture bile su tipične crne konične ili polukružne zdjele od fino pročišćene gline, velike plitke zdjele s parom horizontalnih ručki, šalice s visokim okomitim ručkama te grobne urne. Potonjima se pridavalo najviše pažnje pri izradi i ukrašavanju, no nerijetko su vrlo površno i slabo pečene.⁴³ Od kraja 8. i tijekom 7. st. pr. Kr. pojavljuje se zaseban tip lokalne izrade, tj. keramika jednostavnih oblika s većim primjesama kalcita rađena na sporom lončarskom kolu.⁴⁴ Od 8. st. pr. Kr. pandan kvalitete postali su importirani primjerci, bilo iz venetskog, svetolucijskog, etruščanskog ili daunijskog areala.⁴⁵ Od 6. st. pr. Kr. primjećuje se i uvoz grčkog keramičkog inventara.⁴⁶

Urođenička lončarija liburnske kulture oblikovala se rukom i pekla na otvorenoj vatri ili u jamama. Glina se ponekad miješala s anorganskim ili organskim dodatcima. Proizvodnja se definira ako je sporo promjenjiva uz slab okolni utjecaj. Značajniji je dolazio iz južne Italije, a prepoznaje se po prstenastim ručicama, zadebljanom obodu koji imitira apulske dolije i diskastim ili zdjeličastim produžetcima prstenastih ručica koji podsjećaju na daunijske kratere.⁴⁷ Ukrašan je bio jednostavan i jednoličan – rijetko učinjen inkrustiranjem i bojanjem, dok se slikanje nije prakticiralo.⁴⁸

⁴⁰ MIHOVILIĆ 2013: 310.

⁴¹ Isto: 120; 158.

⁴² Među takve uvoze ubrajaju se vjerojatno urne tipa *kothon* (MIHOVILIĆ 2013: 174-176), proto-daunijske i daunijske posude (Isto: 192), enotrijski vrč (Isto: 194), venetski i estenski repertoar (Isto: 194; 198; 202; 206), etruščanski uvoz (Isto: 204, 258-260; 274) i brojni drugi primjeri koje autorica navodi na raznim mjestima. O ponekim italskim utjecajima na lokalni repertoar vidi npr. Isto: 146; 152; 166-168; 180 i dr.

⁴³ Isto: 310-312.

⁴⁴ Isto: 212.

⁴⁵ Isto: 184-188; 310.

⁴⁶ MIHOVILIĆ 2002: 502-503. Termini *grčka keramika*, *grčki keramički inventar* ili jednostavno *grčka roba* u ovom radu podrazumijevaju terminološko suženje brojne vrste i tipova lončarije koji su proizašli iz keramičkih radionica u Grčkoj, prekomorskim naseobinama ili na teritorijima koji su prisvojili grčku keramičarsku tradiciju.

⁴⁷ BATOVIĆ 2005: 47.

⁴⁸ BATOVIĆ 1987: 372-373; BARBARIĆ 2011: 5; 21-30. Pojavljuje se i termin „liburnska“ keramika koji podrazumijeva različite klase manje ili više grube keramike, rađene rukom i pečene na niskim temperaturama (ŠEŠELJ I VUKOVIĆ 2012: 337).

Lončarija kasnog brončanog i željeznog doba srednje i južne Dalmacije u literaturi se nerijetko naziva gradinskom ili grubom „ilirskom“ keramikom.⁴⁹ To je uvriježen termin za keramički materijal koji je zbog načina izrade složeno razvrstati sustavno po kronološko-tipološkom principu. Zbog toga je i zainteresiranost za građu slabija pa nedostaje pravi odraz u doseg u proučavanja.⁵⁰ Tipologija koju je donio Vedran Barbarić prvi je konkretniji uvid u građu s naglaskom na statistički omjer specifičnih tipova posuda.⁵¹ Monotonost i nerazlikovnost pokretnog keramičkog materijala primjećuje se na urođeničkoj keramici južnodalmatinske te glasinake kulture u Crnoj Gori.⁵² Tekstura i ukras se redovito opisuju kao grubi i jednostavni.⁵³

Uz dominantnu lokalnu produkciju, neizostavan udio u keramičkom repertoaru zauzima uvozi. U Istri prevladava daunijski, etruščanski i venetski koji je stizao od 8. st. pr. Kr. pa nadalje.⁵⁴ Na kraju 6. st. pr. Kr. ondje je započeo intenzivniji uvoz grčke keramike, a broj primjeraka se povećavao tijekom 5. st. pr. Kr.⁵⁵ Istovremeno, uvozni repertoar osnažen je proizvodima iz etruščanskih, venetskih, južnoitalskih i daunskih radionica. U 4. i 3. st. pr. Kr. od grčke robe pojavila se crvenofiguralna apulska keramika, crvenofiguralna keramika gornjo-jadranskog tipa (*Alto Adriatico*), keramika premazana crnim firnisom, gnatijska keramika te lokalni proizvodi grčkih naseobina na Jadranu.⁵⁶

Prvi zapaženiji uvoz u Dalmaciji bila je daunijska slikana keramika čiji se uvoz može pratiti kroz željezno doba, dok su se pojedine urođeničke zajednice susrele s grčkim materijalom od kraja 7. ili sredine 6. st. pr. Kr.⁵⁷ Intenzivniji uvoz i teritorijalna raširenost primjećuju se od kraja 6., a postupno su rasli tijekom 5.

⁴⁹ Vidi u: DELLA CASA, BASS ET AL. 2009: 119; MARIJAN 2001: 23.

⁵⁰ O tome najbolje svjedoče riječi Vedrana BARBARIĆA (2011: 270): „Detaljnou analizom postojećeg znanja o toj materiji utvrđeno je kako je riječ o izrazito površno i neprikladno obrađenom području. Pokazalo se da je tijekom godina u stručnoj literaturi prevladao selektivni pristup građi te da su se detaljnije obrađivali i objavljivali samo odabrani primjerci. Zamjetna je izrazita neusklađenost osnovnog nazivlja dijelova lončarije, kao i načina opisivanja i klasificiranja posuda. ... Osim rijetkih primjera, očituje se kronični nedostatak pouzdanih i povjerljivih konteksta za objavljenu i datiranu lončariju. Jedna od indirektnih posljedica toga jest nedovoljno detaljno poznavanje vremena i okolnosti početka života na gradinama u Dalmaciji. Navedeni razlozi doveli su do izrazite nezainteresiranosti arheologa za rad na ovom polju, što se očituje u potpunom nedostatku izvještaja s iskapanja i temeljnih radova na ovu temu u posljednjih 25 godina.”

⁵¹ BARBARIĆ 2011: 251-269.

⁵² MARIJAN 2001: 10; MARKOVIĆ 2006: 240-241.

⁵³ MARKOVIĆ 2006: 245-246.

⁵⁴ Vidi MIHOVILIĆ 2013: 308.

⁵⁵ Ista 2010: 165-167.

⁵⁶ Ista: 167-168.

⁵⁷ ŠEŠELJ 2009: 418-422. Lista nalaza nadopunjena novim nalazima u BUDIĆ 2022: 61-69; 89.

i početkom 4. st. pr. Kr.⁵⁸ Na temelju materijala koji je do sada poznat zaključuje se da je helenistička keramika postala raširenija među urođencima od kraja 4. ili sredine 3. st. pr. Kr.⁵⁹

Usprkos ograničenim arheološkim spoznajama, trenutno je moguće izdvojiti sljedeće opaske:

1. Ulomci iz arheoloških istraživanja u Zadru i Zemuniku Donjem svjedoče da je grčka lončarija od početaka pritejerala u urođenička naselja.⁶⁰ Na osnovi nalaza sa zadarskog foruma, Šime Batović pretpostavio je ograničenost distribucije na ritualna i ceremonijalna mjesta,⁶¹ no s obzirom na količinu poznatih ulomaka iz takvog arheološkog konteksta, prosudbu valja uzeti s oprezom.
2. Prije pojave grčkih naseobina na srednjodalmatinskim otocima, grčka je keramika prisutna u tragovima pa je za sada teško argumentirati aktivnu trgovačku povezanost. Na ulomcima italo-korintske keramike iz Zadra uočeni su tragovi popravljavanja,⁶² a istrošenost ili perforacije vide se i na nekim kasnijim primjerima uvezenih grčkih posuda.⁶³ Olovom ili kositrom popravljani su i primjerci s istarskih lokaliteta.⁶⁴ Takva se obilježja mogu razumjeti kao odraz rijetkosti i vrijednosti, a sukladno tome i slabije mogućnosti interne redistribucije prema bližem ili daljem tržištu.⁶⁵ Osim tragova popravljavanja, prilaganje keramičkih posuda u grobove dodatni je pokazatelj ekskluzivnosti predmeta. Afnitet prema tom običaju bio je različit unutar pojedinih zajednica ili etničkih grupa, a postao je uobičajeniji među urođencima nakon utemeljenja naseobina.⁶⁶

⁵⁸ ŠEŠELJ 2009: 513-514.

⁵⁹ Tada je Dalmacijom kolala crvenofiguralna južnoitalska keramika, crvenofiguralna keramika gornjojadranskog tipa, keramika premazana crnim firnisom, reljefna helenistička, gnatijska te antička keramika. U kasnom helenizmu povećao se uvoz iz Italije, Male Azije i grčkih naseobina na Jadranu. Vidi u ŠEŠELJ 2009: 513-527. Za Liburniju detaljnije: ŠEŠELJ I ILKIĆ 2015: 424-425. Sažetak za priobalje Crne Gore u MARKOVIĆ 2006: 270-291. Opći pregled s referencijama na Budvu i u ŠEŠELJ 2021: 132-146.

⁶⁰ Iskopavanja u Zadru to jasno pokazuju: BATOVIĆ 1984: 44-53; ČONDIĆ I VUKOVIĆ 2017: 84; GOVORČIN 2021: 16. Za nalaz iz Zemunika Donjeg vidi: ČONDIĆ I VUKOVIĆ 2017: 77.

⁶¹ BATOVIĆ 1984: 51.

⁶² BATOVIĆ 1984: 44, 50.

⁶³ ČONDIĆ I VUKOVIĆ 2017: 89; 91 – 92; 95 i dr.

⁶⁴ MIHOVILIĆ 2013: 318 i bilj. 92.

⁶⁵ Prema APPADURAI 1986: 41 na arheološki kontekst primjenjuje i Michael DIETLER (2005: 25-26; 160).

⁶⁶ Zajednice liburnskog područja nisu preferirale prilagati keramičke posude u grobove tijekom starijeg željeznog doba (ČELHAR I BORZIĆ 2016: 77). U helenizmu se odnos prema prilaganju mijenja (ŠEŠELJ I ILKIĆ 2015: 424).

3. Prema zadarskom i nezakcijskom uzorku možemo pretpostaviti da je količina uvozne grčke lončarije rasla tijekom 5. i 4. st. pr. Kr., dok se istovremeno prepoznaje i njezina veća teritorijalna rasprostranjenost. Trenutačno stanje istraženosti sugerira da je i urođenička potražnja za grčkom robom postupno gradirala. Nema sumnje da je olakotna okolnost tome bila organizacija trgovišta Adrije i Spine tijekom 6. st. pr. Kr., kao i utemeljenje Ise i Fara u prvoj polovici 4. st. pr. Kr. Na osnovi trenutačnih spoznaja čini se da je veća razina izvoza započela od sredine 3. st. pr. Kr., jer u tom vremenu brojni domorodački lokaliteti imaju ponešto helenističkog materijala. Distribucija nalaza ukazuje na izražajnost grčko-urođeničke razmjene nakon osnutka grčkih naseobina na istočnom Jadranu.⁶⁷
4. Od početaka pristizanja grčka je lončarija za urođenike imala praktičnu ulogu. Uzevši u obzir oblike uvezenih posuda te sredozemne konzumacijske smjernice, većina je vjerojatno služila za ispijanje alkohola, moguće prilikom ceremonija i rituala.⁶⁸ Svijest o estetskoj i kvalitativnoj prednosti uvoznog keramičkog posuđa u usporedbi s vlastitim repertoarom te opća vrijednost i praktičnost mogu se smatrati razumnim razlozima za izravno uklapanje predmeta u urođeničku svakodnevicu. Usporedno s time stvarao bi se i emocionalni afinitet prema uvezenim predmetima koji je među pojedincima istovremeno služio kao stimulator daljnjeg konzumacijskog interesa. Uz grčku lončariju, isto se može tvrditi i za slikanu keramiku daunijske i južnoitalske produkcije koja je tijekom starijeg željeznog doba pristizala među urođenike.⁶⁹

Budući da je grčki lončarski inventar pronađen u kontekstu nekih urođeničkih naselja i prije 4. st. pr. Kr., opravdano je predložiti da su starosjedoci s vremenom definirali njegovu društveno-ekonomsku ulogu. Shodno iznesenom, među istočnojadranskim urođenicima vjerojatno je bio vrijedan i ekskluzivan.

Usporedno s porastom količine uvezene robe, otvara se pitanje povratnog utjecaja na urođeničku svakodnevicu. Iako se tragovi izravnog uklapanja mogu

---

⁶⁷ Najbolji uvid u pojedinačne tipove nalaza vidi u katalogu doktorske disertacije Lucijane ŠEŠELJ (2009: 39 – 303; 476-506). Nadopune u: ŠEŠELJ I ILKIĆ 2015: 424; ŠEŠELJ 2021: 132-146; UGARKOVIĆ I WALDNER 2021: 160-169. Za južnu Dalmaciju: MARIJAN 2001: 103. Za Crnu Goru: MARKOVIĆ 2006: 280-291.

⁶⁸ O prijenosu običaja ispijanja vina u: DIETLER 2005: 66; Isti 2010: 210. O društvenoj ulozi ispijanja alkohola vidi: DIETLER 2005: 161 – 168. Pretpostavke o ispijanju vina kod urođeničkih zajednica istočnog Jadrana u: ZANINOVIĆ 1976: 265-272; KIRIGIN, KATUNARIĆ I ŠEŠELJ 2005: 13, 17; MIHOVILIĆ 2010: 169; ŠEGVIĆ, ŠEŠELJ ET AL. 2012: 65. Ista opaska za kasnoklasično i helenističko doba u ŠEŠELJ 2009: 514.

⁶⁹ Vidi sažetak u BUDIĆ 2022: 365-368. Vrijedno je istaknuti i statističku opasku o velikoj razlici u broju ulomaka daunijske i grčke keramike iz zadarske sonde kod crkve sv. Ilije. (GOVORČIN 2021: 16, bilj. 72).

naslutiti, preobražajno prisvajanje na planu preuzimanja tehnologije i načina proizvodnje ne prepoznaje se kao uvriježena reakcija. Štoviše, vrlo je malo primjera tendencije urođeničkog oponašanja grčke tehnike proizvodnje i stila ukrašavanja. Među rijetkima su imitacije atičkih kilika iz Dolenjske (slika 1) koji se u literaturi učestalo karakteriziraju kao proizvodi istočnojadranskih ili histarskih radionica i datiraju u raspon od prve polovice 5. do 4. st. pr. Kr.⁷⁰ Međutim, tragova njihove serijske proizvodnje bilo u Istri ili drugdje na istočnom Jadranu trenutačno nema. Tipološke usporedbe pokazuju da su histarski majstori oponašali daunijske posude, kako se čini tijekom 6. st. pr. Kr. ili ranije, ali ni takvi primjerci nisu prepoznati u serijskim proizvodnjama.⁷¹ Prema trenutačnom stanju istraženosti i publiciranosti, pokušaji oponašanja rijetki su i u ostatku istočnog Jadrana. Jedna lokalna posuda iz grobnice 2, humka I na Grudinama koja nastoji imitirati grčki oblik pripada petoj fazi razvoja južnodalmatinske kulture i datira se ugrubo od 475-300. g. pr. Kr. Budući da je rađena prostoručno, djeluje kao samostalan pokušaj lokalnog obrtnika.⁷² Logika nalaže da takvih primjeraka mora biti još. Tome pridonose i usmene informacije o još nepubliciranom materijalu.⁷³

Povrh svega, vidljivo izostaje preuzimanje tehnologije brzog lončarskog kola koje bi reflektiralo dublju razinu društvenog isprepletanja. To se pokazuje veoma važnim u razdoblju prije osnutka trajnih naseobina na otocima srednje Dalmacije i neposredno nakon toga. Kako bismo jasnije istaknuli društveno-ekonomsku distinkciju, izdvajamo primjer aktivnog društveno-kulturnog isprepletanja u bližoj i daljnjoj okolici grčke Masalije. Naime, iscrpna arheološka istraživanja u zaleđu Marseillesa pokazuju da su urođenici ondje započeli oponašati grčke oblike i postupno preuzimati tehniku proizvodnje na lončarskom kolu već 25 godina nakon utemeljenja grčke naseobine, dakle oko 575. g. pr. Kr.⁷⁴ Procesom preobražajnog prisvajanja nastala su dva nova tipa urođeničke lončarije – tzv. pseudojonska i siva jednobojna keramika (slika 2), uglavnom izrađivane na brzom kolu, a ukrašavane rukom.⁷⁵ U idućih 75 godina novi su urođenički tipovi postajali raznovrsniji, a autohtone su ih zajednice proizvodile na velikoj skali, šireći se trgovački regionalno i nadregionalno.⁷⁶ U većoj ili manjoj mjeri, tragovi sličnih

⁷⁰ Izvorno JACOBSTAHL 1956: 56. Njegovu tezu prenose uz naglasak na oprez KRIŽ 1997: 31 i MIHOVILIĆ 2013: 312, sa starijom literaturom u bilj. 75. Spomenutu dataciju kilika ističe Borut KRIŽ (1997: 32).

⁷¹ MIHOVILIĆ 2013: 238.

⁷² Tako MARIJAN 2001: 23; 118-119.

⁷³ Usmeni podatak o lokalnim imitacijama kilika iz Viničice kod Josipdola dobili smo od prof. Borisa Olujića. Na tom mu zahvaljujemo.

⁷⁴ DIETLER 2010: 249.

⁷⁵ Isti 2005: 84-85.

⁷⁶ Isti 2010: 249-253.

mehanizma kulturno-tehnoloških isprepletanja prepoznati su među urođenicima Napuljskog zaljeva,⁷⁷ Sicilije,⁷⁸ Iberije⁷⁹ itd.

Od sredine 3. st. pr. Kr. uvoz grčkog keramičkog inventara prema urođeničkim zajednicama istočnog Jadrana postao je bogatiji i raznovrsniji. Osim tipova koji se isključivo definiraju kao izvoz proizvodnih središta helenističke keramike⁸⁰ i onih za koje postoje snažne indikacije da su nastale u srednjodalmatinskim grčkim naseobinama ili trgovištima (Isa, Far, možda i Resnik),⁸¹ za većinu postoje otvorene rasprave o podrijetlu pa je proizvodnju za sada u najmanju ruku moguće locirati unutar određene regije.⁸² To bi moglo aludirati na ideju da se grčki keramički repertoar nije proizvodio samo u okvirima vlastitih radioničkih središta. Štoviše, na osnovi ulomaka kalupa za izradu reljefno ukrašenih posuda moguće je pretpostaviti lokalnu proizvodnju grčkih keramičkih oblika u Zadru.⁸³ Isto je predloženo za određene keramičke tipove koji su pronađeni u Ošanjićima, Risnu i Budvi – trima naseljima koja su bila znatno izložena grčko-helenističkom utjecaju.⁸⁴ Na osnovi raspoloživih podataka ne može se pomnije raščlaniti jesu li lokalno proizvedeni predmeti djelo izučenih urođeničkih lončara ili Grka koji su doselili i živjeli u autohtonim sredinama. Iako se tijekom razvijenog doba istočno-jadranskih naseobina i trgovišta (sredina 3. st. pr. Kr. – 1. st. pr. Kr.) prijenos grčke lončarske tehnologije prema urođenicima nameće kao logičan, bitno je istaknuti da za sada nema tragova šire rasprostranjenih urođeničkih keramičkih serija koje bi se mogle odrediti kao izravan spoj tradicionalne i grčke tehnologije kako to pokazuje „južnofrancuski primjer“. Ipak, treba imati na umu da je velika prepreka za argumentirano oblikovanje te hipoteze vrlo slaba razina spoznaje i tipološka

⁷⁷ COLDSTREAM 1994: 49; MORRIS 2016: 142; DONNELLAN 2016: 152.

⁷⁸ HODOS 2010: 85-86; PRATT 2016: 207.

⁷⁹ VAN DOMMELEN 2005: 135; BELARTE 2009: 106.

⁸⁰ Takvi su primjeri istaknuti u ŠEŠELJ 2005. Dobar su primjer i tzv. „jonske“ reljefne zdjele. Vidi u ŠEŠELJ 2021: 141 – 143.

⁸¹ To su lokalna produkcija Gnathia keramike u Isi (KIRIGIN 1990: 59-65; MIŠE 2013.) i olpe oslikane ukrasom listića iz Fara (KATIĆ 1999 (2000): 53). Sažetak o dokazima keramičkih aktivnosti u Isi i Faru vidi u MIŠE, QUINN ET AL. 2020: 4. Analize učinjene 2012. godine pokazale su da kemijski sastav gline nekih grčkih tipova posuda potječe iz Resnika i još dvije neubicirane lokacije na dalmatinskom kopnu. Odabrani se ulomci tipološki datiraju od 3. do 1. st. pr. Kr. i nazivaju tzv. dalmatinskom produkcijskom helenističkog suđa (ŠEGVIĆ, ŠEŠELJ ET AL. 2012: 84). Isti teže opovrgnuti stariju tezu Petra LISIČARA (1975: 26-27) i Šime BATOVIĆA (2005: 48-49) o isključivom izvozu helenističkog repertoara među urođenike. Međutim, novije kemijske analize i njihova usporedba s južnoitalskom i sjevernom grčkom građom dovele su u sumnju pretpostavljenu lokalnu keramičku proizvodnju u Resniku (MIŠE, QUINN ET AL. 2020: 20-21). Lista recentno objavljenih radova koji teže povezati određenu keramičku produkciju s jadranskim radionicama navedena je i u ŠEŠELJ 2021: 132, bilj. 9.

⁸² Za razne tipove tako ŠEŠELJ 2009, 39-303. Slično u Ista 2021: 132-146.

⁸³ ŠEŠELJ I ILKIĆ 2015: 424; UGARKOVIĆ I ŠEGVIĆ 2018: 101; ŠEŠELJ 2021: 144, bilj. 84.

raščlamba lončarije srednje i južnodalmatinske željeznodobne kulture. Širi uvid u problem, posebice u dinamiku tehnološko-stilskog prihvaćanja, mogu donijeti samo detaljnije arheološke spoznaje o urođeničkim naseljima istočnog Jadrana.

Prihvaćanje stranog tehnološkog utjecaja može se okarakterizirati kao duboko ukorijenjeno u specifične regionalne posebnosti, snažno utemeljene na sferi ekonomskog i društveno-političkog. Nema sumnje da je širenje tehnologije proizvodnje i umjetničko-stilskog utjecaja na urođeničko lončarstvo usko povezano s trajnim naseljavanjem Grka na prekomorskim teritorijima. Budući da na istočnoj obali Jadrana sjevernije od Epidamna nema pouzdanih tragova grčkih naseobina do početka 4. st. pr. Kr., ne valja ni očekivati aktivnije društveno isprepletanje. Međutim, unatoč tome daje se pretpostaviti da je velik broj urođeničkih zajednica imao slabiju inicijativu i interes prihvatiti lončarske inovacije grčkoga svijeta. To svakako valja istaknuti za 5. st. pr. Kr. kad je mogućnost tehnološko-kulturnog prožimanja postala veća zbog grčkog naseljavanja u Adriji i Spini te širenja grčke materijalne kulture diljem jadranskog zaljeva.

Razlozi slabije inicijative preobražajnog prisvajanja lončarskih inovacija mogu se interpretirati na razne načine. Ovdje ih namjeravamo analizirati iz grčke i urođeničke perspektive, usredotočujući se na rudimentarne pretpostavke. Iznosena razmišljanja imaju cilj objediniti sferu društvenog i ekonomskog s ciljem preliminarne interpretacije povijesnih kretanja na istočnoj obali Jadrana.

Budući da je za prijenos lončarskih tehnika potrebna svakodnevna i dulja vremenska interakcija između majstora i šegrta, osobito u slučaju tehnologije brzog lončarskog kola,⁸⁵ izostanak takvih aktivnosti neizravno svjedoči o slabijoj i efemernijoj suradnji Grka i urođenika na tom planu. Iz grčke perspektive potencijalni razlozi tome mogli su biti negostoljubivo i/ili neisplativo tržište ili opća urođenička nevoljkost na suradnju. Etnopovijesna istraživanja ukazuju na dominantnu žensku ulogu pri prijenosu lončarskih tradicija.⁸⁶ U arheološkoj se literaturi takvi primjeri nerijetko primjenjuju kao paradigma za urođenička društva željeznodobnog svijeta.⁸⁷ Ako slično primijenimo na istočnojadranski svijet,

⁸⁴ Za tip I bradavičastog kantara u Ošanjićima tako MARIĆ I KIRIGIN 1991: 181. Teorije o lokalnim radionicama helenističke keramike u Risnu i Budvi sažete su u: UGARKOVIĆ I WALDMER 2021: 170.

⁸⁵ DIETLER 2010: 221.

⁸⁶ Tako pokazuju istraživanja na primjeru kenijskog plemena Luo (HERBICH I DIETLER 1989: 27-40). Slični dokazi ili pretpostavke postoje i za neke druge zapadnoafričke, sjevernoameričke i japanske zajednice. Vidi opširnije u YOUNG 2002: 27-42. Primjena na arheološki kontekst u DIETLER 2010: 189; 253. Dodajmo k tome da su uz muškarce u grčkim lončarskim radionicama 5. st. pr. Kr. radile i žene (BOARDMAN 2001: 146-147 i fig. 178).

⁸⁷ Za južnu Francusku tako DIETLER 2010: 189; 253. Dodajmo k tome da su uz muškarce u grčkim lončarskim radionicama 5. st. pr. Kr. radile i žene (BOARDMAN 2001: 146-147 i fig. 178).

dodatna kočnica već od prvih suradnji mogla je biti povlaštena ženska uloga među Ilirima (*Theopomp.* FGrHist 115 F 39) i Liburnima (*Ps. Scyl.* 21; *Nic. Dam.* FGrHist 90 F 103d; *Var. De re rust.* II, 10, 8) o kojoj grčki pisci svjedoče barem od 4. st. pr. Kr. Slabija mogućnost sklapanja brakova s urođenicama polučila bi tako nižu razinu isprepletanja u vidu lončarskih tradicija. Podudaran obrazac može se primijeniti i na odnos s daunijskim i južnoitalskim trgovcima čija je tehnološki naprednija slikana keramika bila prisutnija među istočnojadranskim urođenicima nego grčka tijekom starijeg željeznog doba.⁸⁸

Utemeljenje naseobina na istočnoj obali Jadrana olakšalo je proces društvenog isprepletanja između Grka i urođenika, osobito u okvirima novoutemeljenih naselja i trgovišta te sfera trgovačkih interesa. Na primjeru naseobina to dokazuju epigrafske analize.⁸⁹ Ipak, sudeći prema preliminarnim procjenama,⁹⁰ u početnim fazama razvoja ni Isa niti Far nisu imali dovoljan populacijski kapacitet da postanu snažna kulturno-emitivna središta. Ta činjenica može biti jedan od vjerojatnih razloga slabijeg i sporijeg odraza grčko-urođeničkog isprepletanja u široj regiji neposredno nakon utemeljenja naseobina. Ipak, društvene su se okolnosti s vremenom mijenjale pa je intenzitet isprepletanja logično morao rasti, pogotovo kroz proces širenja isejskog utjecaja na srednjodalmatinsko kopno i uhodanu trgovinu unutar šire regije (npr. Kopila, Nakovana, rt Ploča i slično).

S druge strane, uzevši u obzir tragove grčkog keramičkog inventara u starosjedilačkim zajednicama i njihov postupni porast od 5. st. pr. Kr. nadalje, bilo bi varavo pretpostaviti urođeničku odbojnost ili nezainteresiranost prema tehnološki naprednom posuđu. Iz urođeničke bi se perspektive udaljavanje od preobražajnog prisvajanja, odnosno preuzimanja stranih lončarskih tehnika, moglo razumjeti kao elitna praksa s ciljem ograničavanja razine prožimanja stranih inovacija kako bi se zadržala luksuznost uvezenoga. Time bi se očuvala hijerarhija zajednice, utemeljena na razlikovnosti elite od nižih slojeva ovisno o posjedovanju ekskluzivnih predmeta. Dakako, zbog nedovoljne istraženosti takva se hipoteza može okarakterizirati kao vrlo shematiziran prijedlog.

Južnofrancuski primjer preobražajnog prisvajanja lončarske tehnologije pokazuje da su se urođenici ekonomski okoristili oponašanjem i prihvaćanjem grčkoga utjecaja. Valja razumjeti da je ta regija prije i nakon trajnog grčkog naseljavanja bila razvijena tamponska zona prema galskoj unutrašnjosti čiji su potencijal neposredno

⁸⁸ O tradiciji prekojadranskih urođeničkih komunikacija tijekom starijeg željeznog doba vidi sažeto u: BARBARIĆ 2010: 59-60.

⁸⁹ MAROHNIC 2012: 138. Detaljniju analizu podrijetla negrčkih imena vidi u Isto: 151-168; 174.

⁹⁰ Preliminarne proračune o populaciji Fara vidi u KIRIGIN 2003: 80. Autor se koristio raznovrsnim proračunima, a broj se kreće između 500 i 1000 ljudi. Površinski nešto veća Isa mogla je imati neznatno veću populaciju. Vidi procjene na osnovi raspoloživog poljoprivrednog zemljišta u BUDIĆ 2022: 306-307.

prije Grka započeli eksploatirati Etruščani. To podrazumijeva umrežen teritorij s počecima i krajevima složenih lanaca razmjene koji su imali predispoziciju plasirati keramičku robu prema srednjoeuropskom tržištu.⁹¹ Za razliku od južno-francuskog primjera, vjerujemo da velik dio istočne obale Jadrana, zemljopisno odvojen od zaleđa krševitim Dinaridima s malo prodornih riječnih tokova prema unutrašnjosti, nije imao jednako perspektivnu ekonomsku predispoziciju. Kao regionalni protuprimjer izdvaja se Istra čije su zemljopisne okolnosti omogućile veću razinu umreženosti. Prema sadašnjem stanju istraženosti, može se zaključiti da su tamošnji obrtnici bili skloniji oponašanju, počevši od daunijskih i venetskih lončarskih primjeraka, do potencijalne imitacije atičkog posuđa. Međutim, za sada nema dokaza da su i ondje takvi utjecaji potaknuli proizvodnju oponašanog lončarskog inventara na većoj skali.

Univerzalan ekonomski obrazac koji se može primijetiti za istočnu jadransku obalu jest da bi proizvodnja grčkih oponašanih oblika s ciljem njihove prodaje na prekojadranskom tržištu naišla na snažnu konkurenciju u vidu grčko-etrusčkih i italskih trgovaca koji su djelovali na relacijama prekoapeninskih puteva razmjene. Obje istaknute hipoteze mogu se prihvatiti kao valjani prijedlozi za urođeničko udaljavanje od preobražajnog prisvajanja lončarskih tehnologija, osobito u kontekstu veće proizvodne razine. Spomenimo uzgredno da se udaljavanje od tehnoloških inovacija može promatrati i kao jedna od kočnica u daljnjem ekonomskom razvoju urođeničkih zajednica. Primjerice, arheometrijske studije pokazuju da je uvođenje brzog lončarskog kola poticalo porast produktivnosti keramičkog obrta, pretvarajući nuklearnu produkciju domaćinstva u prvotne industrijske sustave proizvodnje.⁹² Dodatno k tome, reperkusije odmaka mogle su ostaviti traga i u konzervativnom likovnom izričaju uz tendenciju udaljavanja od slikarske, a možebitno i skulpturne figurativnosti.

Pismo i pismenost

Zamjetnim tragovima dubljeg i intenzivnijeg društvenog isprepletanja pripadaju prijenos i prihvaćanje pismenosti. Za razliku od razvijene, koja podrazumijeva mogućnost pisanja i čitanja književnih djela, praktična pismenost bila je među Grecima znatno raširenija. Ubraja se u jednu od ključnih vještina grčkih trgovaca, počevši od arhajskog perioda.⁹³ Zato se širenje alfabeta zajedno s preobražajnim prisvajanjem pisma opravdano mogu smatrati pokazateljem bliske suradnje

⁹¹ DIETLER 2005: 9.

⁹² Tako PEACOCK 1982: 9. Glavne smjernice za argumentaciju također u DIETLER 2005: 151-154.

⁹³ Praktična se pismenost ograničava na bilježenje i razumijevanje osnovnih pojmova, ovisno o poslu koji se obavlja. WILSON 2009: 559-561.

došljaka i starosjedilaca. Sukladno preuzimanju lončarskih tehnika, prijenos ili prilagodba pisma podrazumijevaju dulje vremenski suživot potreban za podučavanje i prijenos vještine pisanja i čitanja.⁹⁴

Suradnja Grka ili Feničana s urođenicima ukazuje na prijenos pismenosti kroz aktivni trgovački angažman. Općenito promatrajući, kontakt eubejskih Grka s Etruščanima polučio je etruščansko pismo,⁹⁵ Etruščana s Latinima latinično pismo,⁹⁶ dok je tijekom 6. st. pr. Kr. na Siciliji grčki alfabet prilagođen za potrebe sikulske, a na zapadu otoka elimske populacije.⁹⁷ Interakcija s Grecima i Feničanima udarila je temelje nastanku tarrašskog i grčko-iberskog alfabeta, od kojih je prvi nastao u okrilju kasnog 8. ili ranog 7. st. pr. Kr., a drugi tijekom 5. st. pr. Kr.⁹⁸ U Lattesu, urođeničkoj zajednici južne Galije, razvilo se tzv. galo-grčko pismo na koncu 3. ili ranog 2. st. pr. Kr.⁹⁹

Za razliku od navedenih urođeničkih društava, koja su kroz kraće ili dulje vremenski kontakt prihvatila grčku pismenost ili je prilagodila vlastitim potrebama, brojne zajednice istočnog Jadrana ostajale su prema toj praksi uglavnom ravnodušne ili nezainteresirane. Uzevši u obzir utemeljenje višetničnog trgovišta u Adriji i Spini krajem 6. st. pr. Kr., hipoteze o frekventnosti perifernih tramp¹⁰⁰ kao i materijalne dokaze s grčkim grafitima kojih na Jadranu ima od kasnoarhajskog perioda i kroz klasično doba,¹⁰¹ bilo bi nelogično tvrditi da su urođenci bili posve nesvjesni grčke pismenosti. Iako je trajno naseljavanje Grka na srednjodalmatinskim otocima imalo potencijal udariti temelje širenju pismenosti na istočnojadranskom priobalju, sudeći prema trenutačnim spoznajama ta se praksa neravnomojerno i sporo širila među urođenicima, a u većem je dijelu istočnojadranskog podneblja posve neprimjetna sve do rimskog vremena.

Naime, tragovi preuzimanja grčkog jezika primjećuju se u okrilju južne Dalmacije i crnogorskog priobalja gdje se širio helenistički utjecaj s juga, dodatno poduprt formiranjem Ilirske kraljevine i rimskim političkim širenjem kraja 3. i prve polovice 2. st. pr. Kr. Tako se grčki alfabet pojavljuje na daorskim, labeatskim

⁹⁴ Vidi HODOS 2000: 52 sa starijom literaturom.

⁹⁵ PALLOTTINO 2008: 412-413.

⁹⁶ BIETTI SESTIERI 1992: 217.

⁹⁷ Većina nehelenskih natpisa sa Sicilije su bilo podatci o vlasništvu ili votivne posvete. Čini se da su povezani s trgovanjem i običajem ispijanja vina. Intrigantan je podatak da su Elimi, unatoč gravitaciji feničkoj sferi utjecaja, ipak prihvatili grčki alfabet i sintaksu. Vidi u: HODOS 2006: 147-149; DOMINGUEZ 2006a: 336. Opaske o malom broju poznatih natpisa i teškoćama pri definiranju sfera utjecaja u PRAG 2020: 535-547.

⁹⁸ DOMINGUEZ 2002: 80; DIETLER I LÓPEZ-RUIZ 2009: 305.

⁹⁹ DIETLER 2010: 70-72

¹⁰⁰ BUDIĆ 2022: 230-234.

¹⁰¹ KIRIGIN ET AL. 2009: 141-142, fig. 3, 8. Vidi također u ČAČE ET AL. 2022: passim.

i Balejevim monetama te onima značajnijih helenističkih središta poput Rizona, Lisa i Skodre.¹⁰² Razvoj i funkcioniranje složenije političke organizacije poput Ilirske kraljevine zahtijevali su opismenjivanje, barem na razini elite ili državnog aparata. Polibije (II, 6, 3-5) svjedoči o pisanoj komunikaciji ilirske kraljice Teute i Skerdilaide, a isto je razvidno iz nekih kasnijih korespondencija ilirskih pojedinaca s helenističkim ili rimskim vlastima.¹⁰³ Međutim, primjerci koji bi svjedočili o opismenjivanju širih slojeva društva za sada nedostaju.

U usporedbi s južnim dijelom istočnog Jadrana, na temelju raspoloživih izvora može se zaključiti da su histarske, liburnske i srednjodalmatinske zajednice bile distanciranije i indiferentnije prema preuzimanju grčkoga pisma. Jedini primjer koji trenutačno odudara je natpis pronađen na Bribirskoj Glavici (slika 3). Ondje na grčkom alfabetu stoji niz mješovitih imena, među kojima je Keun koje se smatra liburnskim. Na osnovi bribirskog natpisa struka zaključuje da je Varvarija bila povezana s grčkim svijetom, da su ondje postojali pojedinci vični grčkom jeziku i pisanju te da je za njih sadržaj bio svrhovit i razumljiv.¹⁰⁴ Unikatnost ovog natpisa kao i njegova široka datacija (od 2. do sredine 1. st. pr. Kr.) otežavaju pornije razumjeti povijesne okolnosti u kojima je natpis nastao.

Iako postoji teoretska mogućnost da su neke urođeničke zajednice intenzivnije upotrebljavale grčko pismo, ali im se tragovi nisu očuvali zbog bilježenja na trošnom materijalu,¹⁰⁵ raširenost pismenosti u svrhu aktivne trgovine nema uporište zbog gotovo ništavne zastupljenosti natpisa na kamenu ili metalu među urođenicima općenito. K tomu, na istočnoj obali Jadrana za sada nema tragova preobražajnog prisvajanja pisma, odnosno, prenamjene ili preoblikovanja alfabeta za bilježenje vlastitih jezika. Takve okolnosti upućuju na prihvaćanje grčkog kao *lingua franca* koji je prvenstveno služio za službenu korespondenciju, a gdje god očito i za poslovnu suradnju. Valja istaknuti da pri svakodnevnim transakcijama učenje grčkog jezika nije moralo pratiti i preuzimanje pisma.¹⁰⁶ Pomnija se razina obrazovanja, pak, očekuje kod elite ili bogatijih i zainteresiranih pojedinaca – prvenstveno trgovaca. Ipak, među istočnojadranskim zajednicama tragovi aktivnog angažmana za sada izostaju.

Kako bismo upečatljivije izrazili distinkciju, donosimo kao usporedni primjer društvene okolnosti juga Iberskog poluotoka. Iako grčko naseljavanje ondje nije bilo teritorijalno progresivni proces (osim Emporija, Rode i nekolicine potencijalnih naselja efemernog trajanja poput Hemeroskopeja i Malake),¹⁰⁷ brojne su

¹⁰² KOS 1998: 128, 131; 210; 307; 324-325.

¹⁰³ KUNTIĆ-MAKVIĆ 2017: 103-105.

¹⁰⁴ KUNTIĆ-MAKVIĆ 1998: 246-247; KUNTIĆ-MAKVIĆ I MAROHNÍĆ 2010: 88.

¹⁰⁵ Usporedan primjer mogli bi biti rijetki primjeri galo-grčkog pisma (DIETLER 2010: 71).

¹⁰⁶ ARCHIBALD 2013: 33.

¹⁰⁷ O tome više u DOMÍNGUEZ 2006b.

iberske zajednice ponukane trgovinom, preuzele i prilagodile grčki sustav pisanja. Nema sumnje da je to olakšao snažan trgovački impuls koji Adolfo Domínguez naziva *kolonijalizmom bez kolonizacije*.¹⁰⁸ Međutim, u slučaju istočnog Jadrana takav obrazac izostaje, ne samo prije utemeljenja naseobina na dalmatinskim otocima, već i u narednim vremenima. Za razliku od spomenutog primjera u kojem su iberske zajednice kroz višestoljetni kontakt prihvatile pismo i prilagodile ga vlastitim potrebama, taj je proces u najvećem dijelu istočnog Jadrana tekao sporo ili se nije ni ostvario. U prvom redu to djeluje kao odraz slabije interakcije koja podrazumijeva kratkotrajnost komunikacijskih odnosa Grka s urođenicima i nižu učestalost suživota. Pismo se tako nije ukorijenilo ni u način razmišljanja i djelovanja urođeničkih trgovaca.¹⁰⁹ Bili bi to trenutačno najadekvatniji pokazatelji sporog društvenog isprepletanja s Grcima u velikom dijelu istočnog Jadrana, posebno Istri, Kvarneru te u velikom dijelu Dalmacije. Promatrajući iz šire perspektive, valja istaknuti da populacije istočnog Jadrana nisu iznimka. Sličan otklon od prihvaćanja ili preobražajnog prisvajanja pismenosti primjećuje se, primjerice, među nekim keltskim plemenima, Ligurima ili Libijcima.¹¹⁰

Struka nerijetko ističe da su urođeničko prihvaćanje pisma i preobražajno prisvajanje simboličkog sustava imali visok potencijal polučiti šire društvene reperkusije. Među takvima su olakšavanje međusobne komunikacije i sklapanja ugovora, jednostavnija kodifikacija zajedničkog sustava vrijednosti, ubrzavanje i širenje trgovačkih mogućnosti, učenje specifične terminologije, prijenos kodificiranog znanja i slično.¹¹¹ Istovremeno, pismo je moglo imati odraz i na unutarnja društvena kretanja, poput kulturnog i identitetskog sjedinjavanja, jačanja središnje vlasti, produbljivanja društvene stratifikacije itd.¹¹² Međuodnos spomenutih kategorija i njihovih refleksija na velik broj urođeničkih zajednica istočnog Jadrana može se također uzeti kao valjan argument slabije razine društvenog isprepletanja. Sudeći prema natpisima na novcu, središta poput Ošanjića kod Stoca ili nekolicine trgovišta u crnogorskom priobalju primjeri su koji jasno odskaču. Daljnja istraživanja svakako imaju visok potencijal promijeniti ovu preliminarnu hipotezu.

¹⁰⁸ DOMÍNGUEZ 2002: 86-87.

¹⁰⁹ Jedino ime koje možda može biti lokalno je *Tritos* (Τρίτος). Prepoznato je na grafitu posude pronađene na rtu Ploča (ŠEŠELJ 2009: 543). Sudeći prema onomastičkim analizama, Tritos je opće ilirsko ime (MAROHNÍČ 2012: 163) pa ne mora nužno podrazumijevati lokalnog trgovca.

¹¹⁰ Za keltske zajednice južne Francuske i Ligure tako iznosi DIETLER 2010: 71-72. Vidi slično i za libijske urođenike u HODOS 2006: 186

¹¹¹ Glavni argument tome je sadržaj olovnih pločica iz iberskog Emporija i Pech-Maha koje se datiraju od početka do sredine 5. st. pr. Kr. (vidi npr. SANMARTÍ 2009: 68). Iz dokumenta se saznaje da su urođenici razumjeli i primjenjivali zakonske i tehnološke termine (SHEFTON 1994: 70).

¹¹² YOFFEE 2005: 178.

Novac i novčana privreda

Sugestivan pokazatelj dubljeg i intenzivnijeg društvenog isprepletanja je prijenos, odnosno, prihvaćanje novčane privrede. To, dakako, ne implicira sveobuhvatan prijelaz s robne na novčanu razmjenu u određenoj zajednici, već u većini slučajeva pojavu urođeničkih moneta koje su mogle poslužiti za aktivnu robno-novčanu razmjenu s društvima gdje je novčana privreda već bila ukorijenjena. Za razliku od lončarskih tehnologija ili pisma koji uglavnom svjedoče o individualnom prijenosu tehnologije i znanja, preuzimanje novca je odluka koja pripada domeni konkretnih društveno-političkih promjena na razini zajednice. Podrazumijeva složeniju uspostavu društvene stratifikacije i hijerarhije u kojoj bitan faktor u odlučivanju ima vladajuća elita.¹¹³ Zato ne djeluje neobično da su brojne sredozemne zajednice, iako stoljećima izložene snažnom grčkom utjecaju, sporo prihvaćale koncept novca i posljedično organizirale vlastite kovnice. Tome u prilog idu društveno-političke okolnosti na jugu Francuske i Italije, na Siciliji ili u Apuliji, a različiti primjer ukazuju na nemogućnost izdvajanja jedinstvenog obrasca.¹¹⁴ Dodatno k tome, u 1. st. pr. Kr. Strabon (VII, 5, 5) svjedoči da je osobitost izbjegavanja upotrebe kovanog novca svojstvena barbarima. Slučaj istočne jadranske obale ukazuje na sljedeće.

U Istri prvi uvezeni novac potječe iz 4. i 3. st. pr. Kr. Primjerci iz arheološkog konteksta povezuju se s grčkom prisutnošću u sjevernoj Italiji, no poneki su mogli stići i putem posrednih komunikacija s etruščanskim i italskim zajednicama.¹¹⁵ Tijekom 3. st. pr. Kr. Pojavio se se grčko-ilirski, afrički, keltski i rimski novac, a veća cirkulacija zamjećuje se tek od kraja stoljeća.¹¹⁶ Histri nisu kovali vlastiti novac. Uvezenim su se nerijetko koristili za proizvodnju nakita i dobivanje sirovine, uglavnom bronce. Začetak aktivne novčane privrede može se pratiti u obalnim središtima zapadne Istre od 2. st. pr. Kr., a usko je povezan sa širenjem rimskoga utjecaja koji se odražava u prevlasti republikanskog novca.¹¹⁷ U unutrašnjosti poluotoka situacija varira ovisno o položaju, no ozbiljna je prepreka nedovoljna arheološka istraženost gradina.¹¹⁸

¹¹³ Dobar primjer tome je ibersko naselje Arse-Sagunt. Ondje se na temelju urbanističkih promjena argumentira složenija društvena stratifikacija koju je pratila pojava urođeničkog novca tijekom druge polovice 4. st. pr. Kr. Više u RIPOLLÈS ALEGRE 2012: 359.

¹¹⁴ Za jug Francuske: DIETLER 2010: 73; za južnu Italiju: WHITEHOUSE I WILKINS 1989: 111; za Apuliju: SMALL 2014: 22-23. S druge strane, postoje i regionalne iznimke. Primjerice, urođeničke zajednice u zaleđu Sibarisa oponašale su grčki novac već tijekom druge polovice 6. st. pr. Kr. (RUTTER 2012: 130).

¹¹⁵ Opširnije o kolanju grčkih moneta na zapadnoj jadranskoj obali i slaboj prisutnosti pri grčko-autohtonim razmjenama vidi u: GORINI 2002: 281-282. Za Istru: MIHOVILIĆ 2002: 511; MIŠKEC 2008: 290.

¹¹⁶ MIRNIK 1987: 371372.

¹¹⁷ MIŠKEC 2008: 291-300.

¹¹⁸ Isto: 298-300.

Iako najraniji tragovi grčkog novca na liburnskom prostoru datiraju u kraj 6. ili početak 5. st. pr. Kr., arheološki nalazi pokazuju da su ga urođenici preferirali upotrebljavati za proizvodnju nakita.¹¹⁹ Vrlo je vjerojatno da su ga pretapali i reciklirali. Uvoz novca postao je učestaliji od početka 3. st. pr. Kr., a od sredine stoljeća se širio i umnažao.¹²⁰ Većina poznatih primjeraka pripada kartaškom, numidskom i rimskom novcu, dok je manje grčkoga i grčko-ilirskoga.¹²¹ Budući da znatan udio poznatih nalaza potječe iz ostava, u literaturi se predlagalo da su urođenici skupljali novac zbog vrijednosti metala. Recentni radovi ističu da količina poznatih helenističkih primjeraka sugerira širi raspon korištenja u svakodnevnim transakcijama, a ne samo trag izoliranih kretanja pojedinaca kako se to prije mislilo.¹²² Kao i u histarskom slučaju, ni liburnske zajednice nisu kovale vlastiti novac.¹²³

Grčki je novac aktivno kolao i u južnijim predjelima istočnog Jadrana. Primjerice, iz Ošanjica kod Stoca potječu raznovrsni komadi koji datiraju od 5. st. pr. Kr. pa nadalje.¹²⁴ Slabija istraženost brojnih gradina na tom području priječi opširniju rekonstrukciju monetarne dinamike. Zaključci ograničenog opsega mogu se polučiti na temelju pojedinačnih primjera. Srebrni stater, koji vjerojatno potječe iz groba u Vičjoj Luci na Braču,¹²⁵ svjedoči da je novac otočkim urođenicima bio poznat kao vrsta metalnog predmeta od kasnog arhajskog ili ranoklasičnog perioda.¹²⁶ Istovremeno, nema dokaza da je intenzivnije cirkulirao ili se koristio u svakodnevici. Trajno grčko naseljavanje na Isi i Faru udarilo je temelje organizaciji lokalnih kovnica, a kraćeg vijeka bile su one u Herakleji i vjerojatno na Korčuli.¹²⁷ Selekcija novca pronađena u iskopavanjima na rtu Ploča, koji se kronološki smješta od početka 3. do kraja 1. st. pr. Kr., ukazuje na raznovrsnost moneta koje su jednako tako mogle završiti među urođenicima.¹²⁸ Tijekom 2. st. pr. Kr. novac je počeo biti češće zastupljen u svakodnevici autohtonih zajednica. Na to aludiraju istraživanja korčulanske Kopile ili slučajni nalazi s pelješkog Grada kod Nakovane.¹²⁹

¹¹⁹ BATOVIĆ 1987: 370.

¹²⁰ ŠEŠELJ I ILKIĆ 2015: 428.

¹²¹ Isto: 426.

¹²² ŠEŠELJ I ILKIĆ 2015: 428; ILKIĆ I ŠEŠELJ 2017: 288.

¹²³ BATOVIĆ 1987: 370.

¹²⁴ VASILJ 2003: 2-3.

¹²⁵ Raspravu o tom problemu, kao i argumente da potječe iz groba vidi u NIKOLANCI 1973: 100-101.

¹²⁶ BARBARIĆ 2006: 59.

¹²⁷ GÖRICKE-LUKIĆ I BONAČIĆ MANDINIĆ 2010: 178-181.

¹²⁸ ŠEŠELJ 2009: 311-326.

¹²⁹ Za Kopilu: RADIĆ 2017: 94. Za Nakovanu: PAMIĆ I VISONÀ 2019: 66. Ivanu Pamiću također zahvaljujemo na usmenoj informaciji prije objave članka.

Preobražajno prisvajanje novca, točnije pojava urođeničkih monetarnih serija, pojavljuje se u najjužnijem dijelu istočnog Jadrana. Kao i u slučaju grčkog pisma, prijenos i prihvaćanje očito zrcale politički utjecaj Ilirske kraljevine. Pojedina su središta, pak, dobila pravo kovanja za vladavine Filipa V. Makedonskog, a zatim Rimske Republike.¹³⁰ Naime, kovnice su se razvile krajem 3. i početkom 2. st. pr. Kr. u priobalnim središtima Riznu, Lisu i Skodri, a potonja je možda izrađivala novac i za Labeate.¹³¹ Jedno od rijetkih urođeničkih središta s vlastitom novčanom serijom sjevernije od spomenutih bili su Ošanjići kod Stoca. Novac s glavom muškog lika na aversu te brodom i legendom ΔΑΟΡΣΩΝ na reversu datira se u prvu polovicu 2. st. pr. Kr.¹³² Pripadao je narodu Daorsa, no s obzirom na malen broj pronađenih primjeraka (10)¹³³ teško je procijeniti realan raspon emisije i ulogu u svakodnevnoj trgovini. Lis i Skodra izrađivali su tijekom prve polovice 2. st. pr. Kr. novac ilirskog kralja Gencija.¹³⁴ U okrilju srednje Dalmacije i Boke Kotorske izrađivao se i novac urođeničkog kralja Baleja, bilo sredinom 3. st. pr. Kr. ili u prvoj polovici 2. st. pr. Kr.¹³⁵

Efemeran kontakt s Grcima, ali i opća marginalnost novca u robnim transakcijama prije klasičnog perioda¹³⁶ jasni su argumenti odsutnosti novčane privrede među istočnojadranskim urođenicima prije 4. st. pr. Kr. Budući da se grčki novac koristio za proizvodnju nakita ili se prilagao u grobove, opravdano je zaključiti da lokalne zajednice nisu primjenjivale njegovu izvornu uporabnu ulogu. Teško je procijeniti koliko su pojedinačni primjerci bili prisutni u urođeničkog svakodnevici, jer su teoretski veće količine mogle biti pretapane kako bi se dobila sirovina. Odnos prema novcu jasan je pokazatelj udaljavanja od tadašnjih trgovačko-monetarnih mreža Sredozemlja. Međutim, s obzirom na sporu dinamiku širenja novčane privrede među brojnim sredozemnim zajednicama, slučaj istočnog Jadrana ne djeluje kao značajna iznimka.

Na osnovi trenutačnih spoznaja jedino se među Daorsima, Ardijejcima i Labeatima pojavila tendencija izrade vlastitog novca prema grčkom uzoru. U kronološkom smislu, to se zbilo relativno kasno s obzirom na početak širenja

¹³⁰ KOS 1998: 129-130; 320.

¹³¹ KOS 1998: 130, 325; MIŠKEC 2008: 291; GÖRICKE-LUKIĆ I BONAČIĆ MANDINIĆ 2010: 175. Rizan je kovao srebrni novac s Pegazom i zvijezdom. Prema početnim slovima možda se koristio u Epidauru, Riznu, Akruviju, Butoi i Leziniju (KOS 1998: 320).

¹³² KOS 1998: 76.

¹³³ Podatak je iz 2016. godine. Vidi DRAGIĆEVIĆ 2016: 112

¹³⁴ KOS 1998:117.

¹³⁵ O tom problemu i uvriježenoj dataciji u prvu polovicu 2. st. pr. Kr. vidi KOS 1998: 46-47 i GÖRICKE-LUKIĆ I BONAČIĆ MANDINIĆ 2010: 181 sa starijom literaturom. Na temelju recentnih arheoloških istraživanja u Rizonu pojavljuje se novi prijedlog o Balejevoj vladavini između cca. 260. i 230. g. pr. Kr. (CIOLEK 2011: 92).

¹³⁶ DIETLER 2010: 73; HALL 2014: 277.

grčke novčane privrede u regiji. Razlog pojave prvih serija može se argumentirati kompleksnim povijesnim prilikama prve polovice 2. st. pr. Kr. Grčki natpisi na daorskom (ΔΑΟΡΣΩΝ), labeatskom (ΛΑΒΙΑΤΑΝ), rizanskom (ΡΙΖΟΝΙΤΑΝ), liškom (ΛΙΣΣΙΤΑΝ) i skodarskom (ΣΚΟΔΡΙΝΩΝ) novcu impliciraju veću razinu društvenog isprepletanja koja osim prijenosa podrazumijeva tehnološke i umjetničke upute za izradu.

Iako recikliranje stoji kao opcija, valja istaknuti činjenicu da trenutačno nema poznatih urođeničkih serija novca u priobalnoj zoni sjevernije od Ošanjića pa do ušća Soče. Preliminarno je moguće pretpostaviti da su prvenstveni razlog tome ekonomski potencijali istočne jadranske obale. Naime, za razliku od grčkih naseobina koje su bile primorane uključiti se u monetarne mreže Sredozemlja, kod urođenika je preuzimanje koncepta novca moralo biti usko povezano s dostupnosti metala i racionalnom procjenom upotrebe sirovine u svrhu njegove proizvodnje. Po svemu sudeći, metalnom sirovinom istočna obala Jadrana nije obilovala.¹³⁷ Isto tako, odluka o preobražajnom prisvajanju novčane privrede ima uporište i u društveno-političkim gibanjima. Među takvima su heterarhijski odnos među naseljima i manjak centralizacijskih tendencija, ali i sporiji tempo društvenog isprepletanja u ranijim razdobljima koji bi imao potencijal udariti temelje snažnijim društvenim promjenama, a time i stvaranju urođeničkih moneta. Kao dodatni razlozi mogu se navesti i udaljenost od državnih struktura kojima je novac bio bitan za primanje tributa, sakupljanje poreza te plaćanje vojske i državne uprave.¹³⁸ Ne valja zemariti činjenicu da je od kraja 3. i tijekom 2. st. pr. Kr. odluka o kovanju novca podrazumijevala i rimsku privolu. To simultano prati i veći prodor stranog novca prema urođenicima istočnog Jadrana.

Recentni arheološki nalazi pokazuju da su neke urođeničke zajednice osim trampri pribjegavale i predmonetarnim oblicima razmijene. Naime, jedan olovni grumen u obliku školjke pronađen je u iskapanjima Velike Mrdakovice, a ugrubo se datira u 3. ili 2. st. pr. Kr. Slični oblici poznati su s još dva lokaliteta, no za sada nisu publicirani.¹³⁹ Odluka o upotrebi olova u takve svrhe može se razumjeti i kao racionaliziranje s raspoloživom metalnom sirovinom.

Umjesto zaključka – tri odabrane kategorije u povijesnom kontekstu

Spremnost i sklonost urođenika na suživot s Grcima adekvatan je način razumijevanja protoka društveno-kulturnog sadržaja. Sudeći po tezama proizašlim iz proučavanja društvenog isprepletanja, selektivnost i konačni stav urođenika valjano je smatrati ključnima u procesu prihvaćanja, preobražajnog prisvajanja

¹³⁷ BUDIĆ 2022: 236 – 270.

¹³⁸ Ovu kategorije u drugačijem kontekstu ističe i Nenad CAMBI (2010: 32).

¹³⁹ BASTIĆ 2020: online pristup.

ili odbijanja stranih predmeta, znanja, vještina i tehnologija. Društvena logika nalaže da je elita imala ključnu ulogu u odlučivanju. Konačna se odluka može promatrati kao odraz karaktera zajednice koji je utemeljen na kompleksnim društveno-ekonomskim čimbenicima. Tu se prije svega ističe dinamika lokalnog stila života, običaja, tehnološko-spoznajnih težnji i slično. Osim intrinzičnih faktora, u središtu pažnje su i ekstrinzični koji se odražavaju kroz otvorenu suradnju, ali i političko nesuglasje, razlike, netrpeljivost ili izravne sukobe. Na temelju sklonosti i spremnosti na suživot cilj je procijeniti urođenički karakter. Ovdje ga hotimično dijelimo dvojako – na distanciranost ili otvorenost u odnosu prema prisnoj suradnji i trajnom suživotu s došljacima.

Tri navedene kategorije (lončarske inovacije, pismenost i novčana privreda) bitan su pokazatelj dublje razine društvenog isprepletanja koja podrazumijeva intenzivniju društvenu suradnju te trajniji suživot urođenika i Grka.¹⁴⁰ Iako su trenutačne spoznaje poprilično manjkave, na temelju raspoložive građe odlučili smo izdvojiti dvije preliminarne opaske.

Prvo, zbog odsutnosti trajnih grčkih naseobina na istočnom Jadranu prije početka 4. st. pr. Kr., udaljenost od spomenutih kategorija je očekivana, ali i takve okolnosti neizravno svjedoče o slabijoj razini trgovačkih odnosa i intenzivnije suradnje.

Drugo, urođenički obrazac udaljavanja od preobražajnog prisvajanja primjetan je u velikom dijelu istočnog Jadrana i nakon trajnog grčkog naseljavanja na srednjodalmatinskim otocima. Promatrajući iz šire perspektive, bilo bi kontradiktorno tvrditi da se društveno isprepletanje tada nije uopće odvijalo. Ono se može argumentirati podjednako društvenim kretanjima unutar grčkih naseobina, ali i u pojedinim urođeničkim sredinama gdje su nastala trgovišta ili nova naselja. Na isejskom primjeru, proces isprepletanja podupiru običaj ukopa u skupne grobnice,¹⁴¹ prozopografska analiza,¹⁴² a možda i grčka prilagodba urođeničkim mitološkim obrascima.¹⁴³ Intenzivnija razina društvenog isprepletanja može se očekivati i u srednjodalmatinskim trgovištima ili naseobinama Naroni, Traguriju, Resniku, Epetiju i Saloni, bilo na temelju pisanih (*Theopomp. ap. Strab. VII, 5, 9; Ps. Scyl. 23-24; Polyb. XXXII, 9, 1*) ili materijalnih izvora. Izuzev Narone, gdje se trgovište vjerojatno razvijalo tijekom 4. stoljeća (*Ps. Scyl. 23-24*), ostali su primjeri kasniji i pripadaju 3. st. pr. Kr. ili neposredno nakon toga.¹⁴⁴ Snažnija

¹⁴⁰ Slično vidi u DOMÍNGUEZ 2002.

¹⁴¹ KIRIGIN 1985: 92; 96, 99-101.

¹⁴² MAROHNÍĆ 2012: 138; 151-168; 174.

¹⁴³ KATIČIĆ 1995: 86-89.

¹⁴⁴ O okolnostima i vremenu utemeljenja isejskih naseobina i trgovišta vrlo se malo zna. Na osnovi povijesnog konteksta, Grga NOVAK (1961: 203) predložio je da osnutak Tragurija i Epetija valja smjestiti u konac 3. st. pr. Kr. Njegovo se razmišljanje učestalo prenosi, a u posljednje vrijeme to

razina društvenog isprepletanja odvijala se u trgovištima južnodalmatinskog i crnogorskog priobalja, koja su tijekom druge polovice 3. st. pr. Kr. bila izložena društveno-političkom utjecaju Ilirske kraljevine.¹⁴⁵ Sjevernije su Ošanjici gdje količina grčkog importa te razina utjecaja na graditeljstvo, obrt, novčanu privredu, a možda i pismenost, navode autore na pretpostavku o trajnom suživotu urođenika s grčkim doseljenicima u sličnom vremenskom okviru.¹⁴⁶ Pomnija rekonstrukcija dinamike društvenog isprepletanja za sada nije moguća zbog manjkavosti u materijalnim i pisanim podatcima.

S druge strane, društvena kretanja valja promatrati neodvojivo od povijesnog konteksta. U to treba uračunati, kao prvo, političke napetosti s urođenicima u kojima su izrastale grčke naseobine (*Diod.* XV, 13-14), kao drugo, isejske i farske težnje za razmjenom s urođeničkim svijetom zbog skučenosti resursa i, kao treće, usložavanje političkih zbivanja od sredine 3. st. pr. Kr. kad su katalizator trgovine postali italski i rimski akteri.¹⁴⁷ Sukladno tome, usložnjavale su se i društvene, ekonomske te političke okolnosti. Posljedično je u sredinama pod snažnijim političkim utjecajem helenističkog ili rimskog svijeta društveno isprepletanje moralo dosežati veću razinu.

Iako se razmjena između Grka i urođenika istočnog Jadrana tada aktivno odvijala, velik broj starosjedilačkih zajednica ostao je, kako se čini prema sadašnjem stanju istraženosti, udaljen ili slabije zainteresiran za prisnu suradnju ili suživot s Grcima. To posebno valja istaknuti za uzobalna središta Istre, Kvarnera i sjeverne Dalmacije, koja su unatoč većem priljevu uvozne robe od kraja klasičnog perioda uglavnom ostajala ravnodušna prema procesu preobražajnog prisvajanja. Iako

---

podupiru i arheometrijske analize učinjene na lokalno proizvedenoj keramici (ŠEGVIĆ, ŠEŠELJ ET AL. 2012: 64-66; slično KIRIGIN I PARAMAN 2020: 29). Vidi drugačiji prijedlog osnutka tijekom druge polovice 4. st. pr. Kr. u ČAČE I KUNTIĆ-MAKVIĆ 2010: 66. Utemeljenje naseobine na Korčuli usko je povezano s datiranjem Lumbardske psefizme. Osnovni prijedlozi su početak ili druga četvrtina 3. st. pr. Kr. Opširnije u KIRIGIN 2010a: 115. Dodatni argument tome je i recentno objavljena numizmatička analiza iz Resnika koja pokazuje da za sada najstariji novac ondje pronađen potječe iz 3. st. pr. Kr. (ILKIĆ 2019: 22-23). O kontroverzama i hipotezama za grčki utjecaj u Saloni vidi KIRIGIN 2010b: 144-145.

¹⁴⁵ Pretpostavka se zasniva na raščlambama povijesnih izvora koje nastoje odrediti doseg ardijskog utjecaja tijekom 3. st. pr. Kr. Vidi temeljna razmišljanja u LUČIĆ 1966: 248-249; PAPAZOGLU 1963: 80-83; GARAŠANIN 1974: 12-13; 26 i sl.

¹⁴⁶ Tako MARIĆ 2000: 45 i MARIJAN 2001: 120; 157 i sl. U literaturi se nerijetko ističe potpuna prevlast grčko-helenističke kulture u Ošanjicima ili općenito u istočnoj Hercegovini i južnoj Dalmaciji (npr. MARIJAN 2001: 149; 157). Ako se to usporedi s primjerima visoke razine društvenog isprepletanja u Sredozemlju, hipotezu je teško prihvatiti. Vidi adekvatni oprez prilikom definiranja „helenističkih utjecaja“ u Ošanjicima na razini razvitka naselja i načina života u CAMBI 1993: 49-50.

¹⁴⁷ Tome je razlog rimsko ovladavanje Tarentom 272. g. pr. Kr. i Apulijom, utemeljenje Brundizija 264. g. pr. Kr., a vjerojatno i rimski protektorat nad Picenom i Ankonom tijekom prve polovice 3. st. pr. Kr. Vidi MILIVOJEVIĆ 2021: 247 s izvorima.

svjesni mogućnosti promjene u spoznajama i ograničenosti raspoložive građe, ovdje nastojimo dati preliminarnu argumentaciju za taj društveni fenomen na temelju sljedećih pretpostavki.

Od utemeljenja pa kroz naredna stoljeća, populacija Ise i Fara bila je skromna u odnosu na velike grčke gradove diljem Sredozemlja. Ključni su faktori bili ograničeni površinski kapaciteti, prvenstveno poljoprivrednog zemljišta, a zatim i teritorij za razvoj i širenje grada.¹⁴⁸ Sukladno tome, ne može se očekivati dovoljan broj raspoloživih međukulturnih posrednika potrebnih za svakodnevnu suradnju s brojnim urođeničkim zajednicama, osobito ako distribuciju znanja i vještina promatramo kao spregu društvenog i prostornog.¹⁴⁹ Zemljopisna blizina izvoru inovacija pružala je veću mogućnost za kulturni prijenos. Najefikasnija mjesta isprepletanja bile su grčke naseobine i multietnička trgovišta. Zato su urođenička naselja u njihovoj okolini imala bolju priliku primiti utjecaj od onih udaljenijih. Još veću predispoziciju za prodor novog kulturnog sadržaja imala su urođenička središta okružena s nekoliko razvijenih središta inovacije. Neki od eklatantnih primjera mogu se izdvojiti u južnoj Italiji ili na Siciliji gdje se osim grčkog, istovremeno širio i snažan fenički utjecaj.¹⁵⁰ Dvije relativno malene istočnojadranske naseobine uz nekoliko obalnih trgovišta nisu imali dovoljan kapacitet, ni populacijski niti prostorno, intenzivno širiti tehnologiju i znanje u usporedbi s nekim drugim sredozemnim podnebljima.

Urođenički je svijet istočnog Jadrana bio razjedinjen, većinom heterarhijski uređen i bez snažnih centralističkih tendencija na širem političkom planu. Usporedni primjeri pokazuju da se veća vjerojatnost progresivnog ishoda isprepletanja može očekivati među društvima s razvijenijom političkom organizacijom i unutarnjom kohezijom koja imaju visok ljudski kapital, kontrolu nad raspodjelom prirodnih resursa i sirovina, organizirane transportne komunikacije te već razvijena ili uvriježena znanja i tehnologije.¹⁵¹ Upečatljiv je primjer povijesno-antropološka analiza afričkih zajednica koja pokazuje da je institucionalna i tehnološka organizacija tampon zone bila ključna u povezivanju urođeničkog svijeta s europskim trgovcima.¹⁵² Dakle, viša razina društveno-političke uređenosti, ekonomska stabilnost i frekventna prometna umreženost zajednica mogu se uzeti kao olakotne okolnosti širenja inovacije i poticaja kreativne preobrazbe. Takve društveno-političke organizacije na istočnom Jadranu izostaju, izuzev teritorija koji je potpao pod utjecaj Ilirske kraljevine krajem 3. st. pr. Kr. Međutim, i ondje su centralističke tendencije, čini se, bile poprilično slabe (*Polyb.* II, 8, 8; XXXII, 18, 4).

¹⁴⁸ BUDIĆ 2022: 278-299.

¹⁴⁹ Prema COWAN 2005: 31.

¹⁵⁰ STEIN 2005: 26.

¹⁵¹ Slično: DIETLER 2005: 172; ARCHIBALD 2013: 25.

¹⁵² AUSTEN 1978: 16.

Iako neodvojivi od specifičnih povijesnih prilika, o kojima se može samo nagađati, propast Herakleje i efemernost isejske naseobine na Korkiri Melaini, ali s druge strane organizacija trgovišta u Naroni¹⁵³ i isejskih ispostava u srednjoj Dalmaciji ukazuju na kompleksnost društvenih uvjeta u pojedinačnim sredinama. Nema sumnje da je u nekim dijelovima istočnog Jadrana postojao rizik prilikom pokušaja uspostave kompromisne sredine. Sudeći prema Berryjevim parametrima kulturne promjene mogu se pretpostaviti određena ograničenja u interakciji, poput manjeg broja ljudi u razmjenskom procesu te povremene i efemernije komunikacije tijekom trgovanja. O sličnom svjedoči Plutarh (*Quaes. Gr. XXIX*), opisujući društveno-trgovačke odnose između Epidamnjana i urođenika. Naime, ondje su Grci odlučili odrediti najvažnijeg pojedinca da bude zadužen za razmjenske poslove svih Epidamnjana. Nazivali su ga prodavačem (πωλητής). Razlog tome bilo je loše iskustvo s utjecajem lokalnih Ilira na grčke trgovce, jer su uvidjeli da oni koji blisko surađuju s urođenicima postaju iskvareni (πονηροί).¹⁵⁴ Sudeći prema povijesnom kontekstu, Plutarhovu vijest valja datirati u arhaisko ili klasično doba,¹⁵⁵ odnosno, prije snažnijeg ilirskog utjecaja na Epidamno od Peloponeskog rata pa nadalje.¹⁵⁶ Iza svjedočanstva povijesnog izvora o grčkom oprezu u odnosu s urođenicima mogu stajati međusobno nepovjerenje, antagonistički stavovi utemeljeni na društvenim razlikama i neravnoteži političke moći ili slabija razina međusobne tolerancije. Tragovi takvih društvenih odnosa bili bi vjerojatan čimbenik slabijeg intenziteta međusobnog isprepletanja.

Dakle, može se pretpostaviti da je i tempo društvenog isprepletanja na istočnom Jadranu u početku bio usporeniji nego u nekim drugim sredozemnim sredinama. Ako uzmemo u obzir južnofrancuski obrazac prijenosa lončarskih tehnologija unutar četvrtine stoljeća od utemeljenja naseobine, podudarnih primjera na srednjodalmatinskim otocima za sada nema. K tomu, ograničen je raspon širenja i prihvaćanja pismenosti i novčane privrede koji se smatraju prvorazrednim dokazom boravka grčkih trgovaca među urođenicima ili, pak, mješovitih brakova u kontekstu autohtonih naselja. Slično se može tvrditi za grčke umjetnike i obrtnike čija bi se refleksija vidjela na urođeničkim serijama keramike. Jedan od potencijalnih društvenih razloga, koji bi od početaka priječio međuetničko miješanje unutar urođeničkih zajednica, mogao je biti povlašten položaj žena među Ilirima i Liburnima o kojem grčki pisci svjedoče od 4. st. pr. Kr. (*Theopomp FGrHist 115 F39; Ps. Scyl. 21*). S obzirom na nadređenost muškog nad ženskim principom u

¹⁵³ Iako arheologija za sada nije potvrdila lokaciju trgovišta na rijeci Naron, sudeći prema vijestima iz pisanih izvora (*Theopomp. ap. Strab. VII, 5, 9; Ps. Scyl. 23-24*) držimo da je takvo čvorište postojalo.

¹⁵⁴ Uz pojam πονηρός vežu se negative konotacije, poput mučan, težak, nevaljao, škodljiv, opasan, neprijateljski, loš i slično. Vidi više u SENC 1910: 773.

¹⁵⁵ Tako HALLIDAY 1928: 137-139 i GRAHAM 2001: 52.

¹⁵⁶ GALATY 2002: 118-121.

grčkome svijetu,¹⁵⁷ bila bi to otegotna okolnost pri pokušajima razmjene bračnih partnera, osobito u starosjedilačkim sredinama.

Zbog populacijskog manjka, logično je da grčke naseobine pokazuju drugačiji obrazac. Uzevši u obzir neprijateljstvo koje se razvilo nedugo nakon doseljavanja Parana na Far (*Diod.* XV, 13-14), jedna od grčkih strategija prilagodbe novoj sredini bio je pokušaj djelomične integracije lokalnog pučanstva u društveno tkivo novog naselja.¹⁵⁸ Prozopografski uzorak s grčkih natpisa istočne obale Jadrana sugerira da je 5 % poznatih imena negrčko.¹⁵⁹ To je valjan dokaz društvenog isprepletanja, no pomnija društvena dinamika ostaje nepoznata zbog nerelevantnosti statističkog uzorka. Iako se trenutačno nijedno negrčko ime ne smatra ženskim, to ne može biti argument da urođenice uopće nisu sklapale brakove s Grcima,¹⁶⁰ jer je riječ o uobičajenoj praksi diljem kolonijalnog svijeta. Iza poznatih imena vjerojatno se kriju urođenički doseljenici ili djeca čije su majke mogle biti autohtonog podrijetla, a isto se može tvrditi i za starosjedilačke najamnike ili obrtnike koji su imali priliku živjeti i raditi među Grcima. Struka ih općenito promatra kao prvorazredne međukulturne posrednike. Zbog pripadnosti urođeničkom krugu, takvi bi pojedinci lakše širili inovacije sunarodnjacima. Među inovacijska strujanja možemo uvrstiti poneke tragove grčkih vještina i znanja, osobito na primjeru urođeničke metalurgije (nakit i oružje) ili graditeljstva (npr. konstrukcija zidina ili arhitektonski elementi), koji su efektnije poslužili urođeničkoj svakodnevici negoli tehnološki kompleksnija lončarija, pismo ili novac. Usporedno s time, grčki karakter i tradicija naseobine priječili bi preobražajne tendencije i nastanak urođeničkih serija lončarije, pisma ili novca. Na ekonomskom planu može se pomišljati i na namjerno sprječavanje širenja tehnologije kako bi se održala ekskluzivnost izvoza. Nije posve isključivo da se gdje god odvijala i drugačija praksa, odnosno, doseljavanje grčkih pojedinaca među urođenike, ali sudeći prema trenutačnom stanju istraženosti to nije bila raširena i uobičajena pojava u velikom dijelu istočnog Jadrana.

Distanciranost od prisne suradnje i trajnog suživota s Grcima unutar urođeničkih zajednica djeluje kao svojstveno obilježje istočnojadranskog podneblja. Inertnost prema preuzimanju tehnoloških inovacija u lončarstvu te odmak od pismenosti i uvođenja novčane privrede bili bi tome ključni argumenti. Ipak, valja naposljetku naglasiti da su smjernice razmišljanja preliminarne i shematizirane. Tome je prvenstveni razlog vrlo slaba istraženost urođeničkih nekropola i naselja istočnog Jadrana, jednako kao i razina publiciranosti materijala. Količina raspoložive građe za sada ne dopušta donositi zaključke širih i univerzalno primjenjivih razmjera.

¹⁵⁷ BLUNDELL 1999: 10-11.

¹⁵⁸ BUDIĆ 2022: 138-145.

¹⁵⁹ MAROHNIC 2012: 138. Detaljniju analizu podrijetla negrčkih imena vidi u Isto: 151-168; 174.

¹⁶⁰ Usporedi s Isto: 138.

To posebno valja naglasiti za period nakon utemeljenja naseobina pa do rimske prevlasti koji je kardinalan, jer su okolnosti tada prvi put udarile temelje aktivnijem društvenom isprepletanju urođenika s Grcima.

*Slika 1. Oponašani kilik iz Kapiteljske njive (5. st. pr. Kr.)
Nalazište: Kapiteljska njiva, grob VII, 20
Preuzeto iz KRIŽ 1997: 32.*

*Slika 2. Sivi monokromni kilik, lokalna imitacija (6. st. pr. Kr.)
Nalazište: Marseilles
Autorska fotografija (F. Budić)*

*Slika 3. Ulomak spomenika s grčkim natpisom (tzv. „Keunov“ natpis)
Nalazište: Bribirska glavica
Preuzeto iz KUNTIĆ-MAKVIĆ I MAROHNIC 2010: 89, kat. 420.*

Bibliografija

Izvori

- Diodorus of Sicily* 1954: *Library of History, Books 14-15.19*. Sv. 4. Charles Henry Oldfather. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Nicolaus Damascenus* 1926: *Fragmenta*. U *Die Fragmente der griechischen Historiker, Teil 2: Zeitgeschichte; A. – Universalgeschichte und Hellenika*, Felix Jacoby, Berlin: Weidmann.
- Plutarch* 1874: *Morals*. William W. Goodwin. Boston: Little, Brown and Company; Cambridge: Press of John Wilson and Son.
- Polibije* 1988: *Istorije*, Sv. 1 i 2, Marijana Ricl, Novi Sad: Matica srpska.
- Scylax Caryandensis* 1855. *Periplus*. U *Geographi Graeci Minores*. Carlous Müller. Pariz: Editor Ambrosius Firmin Didot.
- Strabo* 1924: *The Geography in Eight Volumes: Books VI-VII*. Sv. 3, Horace Leonard Jones. Cambridge MA: Harvard University Press; London: Heinemann Ltd.
- Theopompus* 1841: *Fragmenta*. U *Fragmenta Historicorum Graecorum*. Carolus Müller, Theodorus Müller. Pariz: Editor Ambrosius Firmin Didot.
- Varro & Cato* 1967: *De Re Rustica*, William Davis Hooper, Harrison Boyd Ash. Cambridge, MA: Harvard University Press; London: William Heinemann Ltd.

Literatura

- AMSELLE, Jean-Loup. 1998. *Mestizo Logics. Anthropology of Identity in Africa and Elsewhere*. Prijevod na engleski jezik C. Royal. Stanford: Stanford University Press.
- ANTONACCIO, M. Carla. 2003. Hybridity and the Cultures Within Greek Culture. U *The Cultures Within Ancient Greek Culture: Contact, Conflict, Collaboration*, ur. Carol Dougherty, Leslie Kurke, 57-74. Cambridge: Cambridge University Press.
- APPADURAI, Arjun. 1986. Introduction: commodities and the politics of value. U *The Social Life of Things*, ur. Arjun Appadurai, 3-63, Cambridge: Cambridge University Press.
- ARCHIBALD, H. Zosia. 2013. Innovation and the transmission of knowledge in antiquity: a look at current networking models. U *Regionalism and globalism in antiquity: exploring their limits*, ur. Francesco de Angelis, 21-38. Leuven: Peeters.
- AUSTEN, A. Ralph. 1978. African commerce without Europeans: The development impact of international trade in the pre-modern era. *Kenya Historical Review* 6: 1-21.
- BARBARIĆ, Vedran. 2006. Nekropola u Vičkoj luci i gradina Rat na otoku Braču – nova razmatranja. *Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku* 99: 43-62.
- BARBARIĆ, Vedran. 2010. Autohtono stanovništvo istočne obale Jadrana u zadnjem tisućljeću prije Krista. U *Antički Grci na tlu Hrvatske (katalog izložbe: 14. listopada – 12. prosinca 2010)*, ur. Jasminka Poklečki Stošić, 56-61. Zagreb: Galerija Klovićevi dvori.
- BARBARIĆ, Vedran. 2011. *Tipologija lončarije iz kasnoga brončanoga i željeznoga doba s područja Dalmacije*. Ph. D. diss., Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.

- BASTIĆ, Renata. 2020. Velika Mrdakovica ne prestaje s iznenađenjima: Pronađena unikatna olovna školjka koja se koristila kao novac. *Portal Info Vodice*. <https://www.infovodice.com/magazin/15803-velika-mrdakovica-ne-prestaje-s-iznenađenjima-pronadana-unikatna-olovna-skoljka-koja-se-koristila-kao-novac.html> (objavljeno 9. prosinca 2020; online pristup 28. kolovoza 2022)
- BATOVIĆ, Šime. 1984. Contribution aux études de la céramique corinthienne sur la côte orientale de l'Adriatique. *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* 77: 37-62.
- BATOVIĆ, Šime. 1987. Liburnska grupa. U *Praistorija jugoslavenskih zemalja: Željezno doba*, gl. ur. Alojz Benac, vol. V, 339-390. Sarajevo: Svjetlost i ANUBiH.
- BATOVIĆ, Šime. 2005. *Liburnska kultura*. Zadar: Matica hrvatska Zadar i Arheološki muzej Zadar.
- BELARTE, Maria Carme. 2009. Colonial Contacts and Protohistoric Indigenous Urbanism on the Mediterranean Coast of the Iberian Peninsula. U *Colonial encounters in ancient Iberia: Phoenician, Greek, and indigenous relations*, ur. Michael Dietler i Carolina López-Ruiz, 91-112. Chicago: University of Chicago Press.
- BERRY, W. John. 1997. Immigration, Acculturation, and Adaptation. *Applied Psychology: An International Review* 46/1: 5-34.
- BIETTI SESTIERI, Anna Maria. 1992. *The Iron Age Community of Osteria dell'Osa. A Study of socio-political development in central Tyrrhenian Italy*. Cambridge: Cambridge University Press.
- BLAKE, Emma. 2016. Commentary: States and Technological Mobility – A view from the West. U *Human Mobility and Technological Transfer in the Prehistoric Mediterranean*, ur. Evangelia Kiriati i Carl Knappett, 181-192. Cambridge: Cambridge University Press.
- BLUNDELL, Sue. 1999. *Women in Ancient Greece*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- BOARDMAN, John. 2001. *The History of Greek Vases*. London: Thames and Hudson.
- BOARDMAN, John. 2004. Copies of pottery: by and for whom? U *Greek Identity in the Western Mediterranean: Papers in Honour of Brian Shefton*, ur. Kathryn Lomas, 149-162. Leiden: Brill.
- BUDIĆ, Filip. 2022. *Zemljopisne, ekonomske i društvene okolnosti grčkog interesa za istočnu obalu Jadrana*. Ph. D. diss., Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.
- BURKERT, Walter. 1992. *The Orientalizing Revolution: Near Eastern Influence on Greek culture in the Early Archaic Age*. Preveli na engleski jezik Walter Burkert i Margaret E. Pinder. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- CAMBI, Nenad. 1993. Arheološki pregled na probleme istraživanja, konzervacije, rekonstrukcije i prezentacije ilirskog naselja u Ošanićima. *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru* 19: 37-60.
- CAMBI, Nenad. 2010. Grci i Iliri u međusobnom civilizacijskom dodiru. U *Antički Grci na tlu Hrvatske (katalog izložbe: 14. listopada – 12. prosinca 2010.)*, ur. Jasminka Poklečki Stošić, 29-35. Zagreb: Galerija Klovićevi dvori.
- CIOŁEK, Renata. 2011. *Emisje króla Ballaiosia. Początki mennictwa w Ilirii*. Warsaw: Instytut Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego, 2011.

- COLDSTREAM, J. Nicholas. 1994. Prospectors and Pioneers: Pithekoussai, Kyme and Central Italy. U *The Archaeology of Greek colonisation: essays dedicated to Sir John Boardman*, ur. Gocha Revazi Tsetschladze i Francesco de Angelis, 47-59. Oxford: Oxford University Press.
- COWAN, Robin. 2005. Network Models of Innovation and Knowledge Diffusion. U *Clusters, networks, and innovation*, ur. Stefano Breschi i Franco Malerba, 29-49. Oxford: Oxford University Press.
- ČAČE, Slobodan i Bruna KUNTIĆ-MAKVIĆ. 2020. Pregled povijesti jadranskih Grka. U *Antički Grci na tlu Hrvatske (katalog izložbe: 14. listopada – 12. prosinca 2010)*, ur. Jasminka Poklečki Stošić, 63-71. Zagreb: Galerija Klovićevi dvori.
- ČAČE, Slobodan, Alan JOHNSTON, Branko KIRIGIN, Lucijana ŠEŠELJ. 2022. *A corpus of Greek graffiti from Dalmatia*, London: Institute of Classical Studies, School of Advanced Study, University of London Press.
- ČELHAR, Martina i Igor BORZIĆ. 2016. Gradina u Zemuniku Donjem – nalazi željeznog i rimskog doba. U *Zemunik u prostoru i vremenu*, ur. Josip Faračić, Zdenko Dundović, 69-117. Zadar: Sveučilište u Zadru.
- ČONDIĆ, Natalija i Morana VUKOVIĆ. 2017. *U temeljima grada: Iz arheoloških slojeva liburnskog Zadra/ In the city's foundations, The Archaeological Layers of the Liburnian Zadar*. Zadar: Arheološki muzej Zadar.
- ČOVIĆ, Borivoj. 1987. Srednjodalmatinska grupa. U *Praistorija jugoslavenskih zemalja: Željezno doba*, gl. ur. Alojz Benac, vol. V, 442-480. Sarajevo: Svjetlost i ANUBiH.
- DELLA CASA, Philippe, Bryon BASS, Tea KATUNARIĆ, Branko KIRIGIN, Dinko RADIĆ. 2009. An Overview of Prehistoric and Early Historic Settlement, Topography, and Maritime Connections on Lastovo Island, Croatia. U *A Connecting Sea: Maritime Interaction in Adriatic Prehistory*, ur. Stašo Forenbaher, 113-136. Oxford: Archaeopress.
- DEMETRIOU, Denise. 2012. *Negotiating identity in the ancient Mediterranean: the archaic and classical Greek multiethnic emporia*. Cambridge: Cambridge University Press.
- DIETLER, Michael. 2005. *Consumption and Colonial Encounters in the Rhône Basin of France: A Study of Early Iron Age Political Economy*. Lattes: UMR 5140 du CNRS "Archéologie des Sociétés Méditerranéennes – Milieux, Territoires, Civilisations"; Édition de l'Association pour le Développement de l'Archéologie en Languedoc-Roussillon.
- DIETLER, Michael. 2009. Colonial Encounters in Iberia and the Western Mediterranean: An Exploratory Framework. U *Colonial encounters in ancient Iberia: Phoenician, Greek, and indigenous relations*, ur. Michael Dietler i Carolina López-Ruiz, 3-48. Chicago: University of Chicago Press.
- DIETLER, Michael. 2010. *Archaeologies of Colonialism: Consumption, Entanglement, and Violence in Ancient Mediterranean France*. Berkley: University of California Press.
- DIETLER, Michael, Carolina LÓPEZ-RUIZ. 2009. Colonial Encounters in Ancient Iberia. U *Colonial encounters in ancient Iberia: Phoenician, Greek, and indigenous relations*, ur. Michael Dietler i Carolina López-Ruiz, 299-312. Chicago: University of Chicago Press.
- DOMÍNGUEZ, J. Adolfo. 2002. Greeks in Iberia: Colonialism without Colonization. U *The Archaeology of Colonialism*, ur. Claire L. Lyons, John K. Papadopoulos, 65-95. Los Angeles: Getty Publications.

- DOMÍNGUEZ, J. Adolfo. 2006a. Greeks in Sicily. U *Greek colonisation: an account of Greek colonies and other settlements overseas*, ur. Gocha Revazi Tsetskhladze, vol. 1, 253-357. Leiden-Boston: Brill.
- DOMÍNGUEZ, J. Adolfo. 2006b. Greeks in the Iberian Peninsula. U *Greek colonisation: an account of Greek colonies and other settlements overseas*, ur. Gocha Revazi Tsetskhladze, vol. 1, 429-506. Leiden-Boston: Brill.
- DONNELLAN, Lieve. 2016. A networked view on “Eubean” colonisation. U *Conceptualising early Colonisation*, ur. Lieve Donnellan, Valentino Nizzo, Gert-Jan Burgers, 149-166. Bruxelles-Roma: Belgisch Historisch Instituut te Rome.
- DRAGIĆEVIĆ, Ivo. 2016. Daorski novac i prilog poznavanju optjecaja novca na daorskom području. *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* 109: 107-128.
- GABROVEC, Stane i Kristina MIHOVIĆ. 1987. Istarska grupa. U *Praistorija jugoslavenskih zemalja: Željezna doba*, gl. ur. Alojz Benac, vol. V, 293-338. Sarajevo: Svjetlost i ANUBiH.
- GALATY, L. Michael. 2002. Modeling the Formation and Evolution of an Illyrian Tribal System: Ethnographic and Archaeological Analogs. U *The Archaeology of Tribal Societies*, ur. William A. Parkinson, 109-122. Ann Arbor MI: International Monographs in Prehistory.
- GARAŠANIN, Milutin. 1974. Istorijska i arheološka razmatranja o Ilirskoj državi. *Glas SANU* 265, 1, *Odeljenje istorijskih nauka*, knjiga 1: 1-32.
- GOSSELAIN, P. Oliver. 2016. Commentary: On Fluxes, Connections and their Archaeological Manifestations. U *Human Mobility and Technological Transfer in the Prehistoric Mediterranean*, ur. Evangelia Kiriatzi i Carl Knappett, 193-205. Cambridge: Cambridge University Press.
- GOVORČIN, Petra. 2021. Grčko-helenistička keramika s lokaliteta sv. Ilija u Zadru. *Diadora* 35: 7-22.
- GORINI, Giovanni. Le monete di Egina ed Atene in Adriatico. U *I Greci in Adriatico 1: Atti del Convegno (Urbino 21-24 ottobre 1999) = Hesperia: Studi sulla grecità di Occidente*; 15, ur. Lorenzo Braccesi, Mario Luni, 279-289. Rim: L’Erma di Bretschneider.
- GÖRICKE-LUKIĆ Hermine i Maja BONAČIĆ MANDINIĆ. 2010. Numizmatika. U *Antički Grci na tlu Hrvatske (katalog izložbe: 14. listopada – 12. prosinca 2010)*, ur. Jasminka Poklečki Stošić, 175-182. Zagreb: Galerija Klovičevi dvori.
- GRAHAM, Alexander John. 2001. Commercial interchanges between Greeks and natives. U *Collected papers on Greek colonization*, ur. Alexander John Graham, 45-56. Leiden i Boston: Brill.
- HALLIDAY, William Reginald. 1928. Prijevod i komentar. U *The Greek Questions of Plutarch*, ur. William Reginald Halliday, 137-139. Oxford: Clarendon Press.
- HALL, M. Jonathan. 2002. *Hellenicity: Between Ethnicity and Culture*, Chicago: University of Chicago Press.
- HALL, M. Jonathan. 2014. *A History of the Archaic Greek World ca. 1200 – 479 BCE*. Drugo izdanje. Chichester, West Sussex: Wiley-Blackwell.

- HERBICH, Ingrid i Michael DIETLER. 1989. River-Lake Nilotic: Luo. U *Kenyan Pots and Potters*, ur. Jean Barbour, Simiyu Wandibba, 27-40. Nairobi: Kenya Museum Society; Oxford: Oxford University Press.
- HODOS, Tamar. 2000. Wine wares in protohistoric eastern Sicily. U *Sicily from Aeneas to Augustus: new approaches in archaeology and history*, ur. Christopher Smith, John Serrati, 41-54. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- HODOS, Tamar. 2006. *Local Responses to Colonization in the Iron Age Mediterranean*. London-New York: Routledge.
- HODOS, Tamar. 2010. Globalization and colonization: A view from Iron Age Sicily. *Journal of Mediterranean Archaeology* 23/1: 81-106.
- ILKIĆ, Mato. 2019. *Antički novac iz Sikula*. Kaštela: Muzej grada Kaštela; Zadar: Sveučilište u Zadru.
- ILKIĆ, Mato i Lucijana ŠEŠELJ. 2017. Noviji nalazi grčko-ilirskog novca s područja sjeverne Dalmacije. *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* 110/111: 281-302.
- JACOBSTHAL, Paul. 1956. *Greek Pins and their connexions with Europe and Asia*. Oxford: Clarendon Press.
- KATIČIĆ, Radoslav. 1995. Podunavlje i Jadran u epu Apolonija Rođanina. U *Illyricum mythologicum*, ur. Albert Goldstein, 31-114. Zagreb: Antibarbarus.
- KATIĆ, Miro. 1999 (2000). Uvod u proučavanje keramičkih radionica Farosa. *Opuscvla archaeologica* 23-24/1: 49-58.
- KIRIGIN, Branko. 1985. Zapažanja o helenističkog nekropoli Isse. U *Sahranjivanje pokojnika sa aspekta ekonomskih i društvenih kretanja u praistoriji i antici: referati održani na kongresu u Mostaru 1980. godine*, ur. Nikola Tasić, 91-110. Beograd: Savez arheoloških društava Jugoslavije, Arheološko društvo Bosne i Hercegovine.
- KIRIGIN, Branko. 1990. Late Gnathian: A Glimpse at the Issa Case. U *B' Epistemoniki Synantesi Gia Ten Ellenistiki Kerameiki*, ur. Stella Drougou, 57-65. Atina: Kv' Eforia Proistorikon kai Klasikon Arhaisteton.
- KIRIGIN, Branko. 1996. *Issa: grčki grad na Jadranu*. Zagreb: Matica hrvatska.
- KIRIGIN, Branko. 2003. Faros, parska naseobina. Prilog proučavanju grčke civilizacije u Dalmaciji. *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* 96: 9-301.
- KIRIGIN, Branko. 2010a. Otok Korčula (Κόρκιρα ή Μέλαινα, Crna Korčula). U *Antički Grci na tlu Hrvatske (katalog izložbe: 14. listopada – 12. prosinca 2010)*, ur. Jasminka Poklečki Stošić, 113-117. Zagreb: Galerija Klovićevi dvori.
- KIRIGIN, Branko. 2010b. Salona. U *Antički Grci na tlu Hrvatske (katalog izložbe: 14. listopada – 12. prosinca 2010)*, ur. Jasminka Poklečki Stošić, 144-145. Zagreb: Galerija Klovićevi dvori.
- KIRIGIN, Branko, Tea KATUNARIĆ, Lucijana ŠEŠELJ. 2005. Amfore i fina keramika (od 4. do 1. st. pr. Kr.) iz srednje Dalmacije: preliminarni ekonomski i socijalni pokazatelji. *Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku* 98, 1: 7-21.
- KIRIGIN, Branko i Lujana PARAMAN. 2020. Lončarski i ostali pokretni arheološki nalazi otkriveni u gospodarskoj zgradi palače Garagnin – Fanfogna (lapidariju Muzeja grada Trogira). U *Iz prapočetaka Trogira. Zaštitna arheološka istraživanja u sklopu palače*

- Garagnin – Fanfogna (Muzej grada Trogira) 1978. – 1980. godine*, ur. Ivo Babić, Branko Kirigin, Lujana Paraman, 29-68. Trogir: Radovan – Društvo za zaštitu kulturnih dobara.
- KIRIGIN, Branko, Alan JOHNSTON, Marko VUČETIĆ, Zvonimir LUŠIĆ. 2009. *Palagraža – The Island of Diomedes – and Notes on Ancient Greek Navigation in the Adriatic*. U *A Connecting Sea: Maritime Interaction in Adriatic Prehistory*, ur. Stašo Forenbaher, 137-155. Oxford: Archaeopress.
- KLEIN, K. Lee. 1996. Reclaiming the “F” Word, or Being and Becoming Postwestern. *Pacific Historical Review* 65: 179-217.
- KOS, Peter. 1998. *Leksikon antičke numizmatike*. Priredio Željko Demo, prevela Ksenija Premur. Zagreb: Hrvatski bibliografski zavod (drugo dopunjeno izdanje).
- KRIŽ, Borut. 1997. *Kapiteljska njiva: Novo mesto: katalog arheološke razstave, Novo mesto, 28. november 1997 – 30. september 1998*. Novo mesto: Dolenjski muzej.
- KUNTIĆ-MAKVIĆ, Bruna. 1998. Ceun – uz jedan grčki natpis s Bribirske Glavice. U *Područje Šibenske županije od pretpovijesti do srednjega vijeka: znanstveni skup, Šibenik, 18. - 20. listopada 1995.*, ur. Božidar Čečuk, 243-250. Zagreb: Hrvatsko arheološko društvo.
- KUNTIĆ-MAKVIĆ, Bruna. 2017. Διάλεκτος, γράμματα, signum. Službena komunikacija ilirskih vladara prema izvještajima starih pisaca. U *Zbornik radova sa znanstvenog kolokvija Salonitanska muza Duje Rendića-Miočevića; Solin, 29. lipnja 2016.*, ur. Marko Matijević [=Tusculum 10/2], 99-120. Solin: Javna ustanova u kulturi Zvonimir Solin.
- KUNTIĆ-MAKVIĆ, Bruna i Jelena MAROHNIĆ. 2010. Natpisi. U *Antički Grci na tlu Hrvatske (katalog izložbe: 14. listopada – 12. prosinca 2010)*, ur. Jasminka Poklečki Stošić, 73-89. Zagreb: Galerija Klovićevi dvori.
- LISIČAR, Petar. 1973. Cenni sulla ceramica antica. Contributo allo studio della protostoria dell’Adriatico orientale. *Archaeologia Jugoslavica* 14: 3-27.
- LUČIĆ, Josip. 1966. O migracijama ilirskog plemena Ardijejaca. *Živa antika* 16: 245-254.
- MAIR, H. Victor. 2006. Kinesis versus Stasis, Interaction versus Independent Invention. U *Contact and Exchange in the Ancient World*, ur. Victor H. Mair, 1-16. Honolulu: University of Hawai’i Press.
- MALKIN, Irad. 2002. A Colonial Middle Ground: Greek, Etruscan, and Local Elites in the Bay of Naples. U *The Archaeology of Colonialism*, ur. Claire L. Lyons, John K. Papadopoulos, 151-181. Los Angeles: Getty Publications.
- MARIĆ, Zdravko. 2000. Helenistički uticaji na ilirsko pleme Daorse.“, *Godišnjak ANU-BiH* 31 = *Centar za balkanološka istraživanja* 29: 37-52.
- MARIĆ, Zdravko i Branko KIRIGIN. 1991. Bradavičasti helenistički kantharosi iz Darorsona (Ošanići kod Stoca). U *Zbornik radova posvećen akademiku Alojzu Bencu*, ur. Borivoj Čović, 177-184. Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine.
- MARIJAN, Boško. 2001. Željezno doba na južnojadranskom području (istočna Hercegovina, južna Dalmacija). *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* 93: 7-221.
- MARKOVIĆ, Čedo. 2006. *Arheologija Crne Gore*. Podgorica: Biblioteka Crna Gora.
- MAROHNIĆ, Jelena. 2012. *Stanovnici polisa srednjeg Jadrana od 4. do 1. st. pr. Kr.* Ph. D. diss., Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.

- MELE, Alfonso. 1979. *Il commercio greco arcaico: prexis ed emporie*. Roma: Publications de l'École française de Rome, Centre Jean Bérard.
- MIHOVILIĆ, Kristina. 2002. Grčki i helenistički nalazi u Istri i Kvarneru. U *Grčki utjecaj na istočnoj obali Jadrana. Zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog 24. do 26. rujna 1998. godine u Splitu*, ur. Nenad Cambi, Slobodan Čaće, Branko Kirigin, 499-520, Split: Književni krug.
- MIHOVILIĆ, Kristina. 2013. *Histri u Istri: željezna doba Istre/ Gli Istri in Istria: l'età del ferro in Istria/ The Histri in Istria: the Iron Age in Istria*. Pula: Arheološki muzej Istre.
- MILIVOJEVIĆ, Feđa. 2021. *Cezarov Ilirik*, Zagreb: Hrvatski institut za povijest; Rijeka: Filozofski fakultet u Rijeci.
- MIRNIK, Ivan. 1987. Circulation of North African etc. Currency in Illyricum. *Arheološki vestnik* 38: 369-392.
- MIŠE, Maja. 2013. Prilog proučavanju isejske keramike tipa Gnathia. *Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku* 106: 99-130.
- MIŠE, Maja, Patrick QUINN, Michael CHARLTON, Vincent SERNEELS, Alessandro MONTANARI. 2020. Production and Circulation of Late Hellenistic Fine Table Ware in Central Dalmatia, Croatia. *Journal of Archaeological Science: Reports* 33/ Article 102537: 1-36.
- MIŠKEC, Alenka. 2008. Denarni obtok v Istri v antičnem obdobju. Od grškega denarja do vzpostavitve rimskega denarnega sistema. *Annales. Series historia et sociologia* 18/2: 289-304.
- MOREL, Jean-Paul, 1984. Greek Colonization in Italy and in the West. U *Crossroads of the Mediterranean: Papers delivered at the International Conference on the Archaeology of Early Italy, Haffenreffer Museum, Brown University, 8-10 May 1981*, ur. Tony Hackens, Nancy D. Holloway, R. Ross Holloway, 123-161. Providence, Rhode Island: Brown University, Center for Old World Archaeology and Art; Louvain-la-Neuve: Institut supérieur d'archéologie et d'histoire de l'art, Collège Erasme.
- MORRIS, Owen. 2016. Indigenous networks, hierarchies of connectivity and early colonisation in Iron Age Campania. U *Conceptualising early Colonisation*, ur. Lieve Donnellan, Valentino Nizzo, Gert-Jan Burgers, 137-148. Bruxelles-Roma: Belgisch Historisch Instituut te Rome.
- NIKOLANCI, Mladen. 1973 (1966). Arhajski import u Dalmaciji, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* 68: 89-114.
- NOVAK, Grga. 1961. Stari Grci na Jadranskom moru. *Rad JAZU* 322: 145-221.
- PAMIĆ, Ivan i Paolo VISONÀ. 2019. A rare bronze coin of Issa from Grad, Nakovana (Pelješac Peninsula). *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* 112: 57-70.
- PEACOCK, P. S. David. 1982. *Pottery in the Roman World: an ethnoarchaeological approach*, London-New York: Longman.
- PALLOTTINO, Massimo. 2008. *Etruščani: etruskologija*. Prijevod na hrvatski jezik Marko Kovačić i Tereza Begović. Zagreb: Svitava.
- PAPAZOGLU, Fanula. 1963. O teritoriji ilirskog plemena Ardijeja, *Zbornik Filozofskog fakulteta u Beogradu* 7: 71-86.
- PRAG, Jonathan. 2020. The indigenous languages of ancient Sicily. *Palaeohispanica: revista sobre lenguas y culturas de la Hispania Antigua* 20: 531-551.

- PRATT, Catherine Elizabeth. 2016. Greek Commodities Moving West: Comparing Corinthian and Athenian Amphorae in the Early Archaic Period. U *Maritime Transport Containers in the Mediterranean Bronze and Iron Ages. Studies in Mediterranean archaeology and literature*, ur. Bernard A. Knapp i Stella Demesticha, 195-213. Uppsala: Åströms förlag.
- RADIĆ, Dinko. 2017. Metalni nalazi. U *Grad mrtvih nad poljem života*, ur. Ivo Fadić, Anamarija Eterović Borzić, 8598. Zadar: Muzej antičkog stakla u Zadru.
- RIPOLLÈS ALEGRE, Pere Pau. 2012. The Ancient Coinages of the Iberian Peninsula. U *The Oxford Handbook of Greek and Roman Coinage*, ur. William E. Metcalf, 356-374. Oxford: Oxford University Press.
- RUTTER, N. Keith. 2012. The Coinage of Italy. U *The Oxford Handbook of Greek and Roman Coinage*, ur. William E. Metcalf, 356-374. Oxford: Oxford University Press.
- SALTINI SEMERARI, Giulia. 2016. Greek-Indigenous intermarriage: a gendered perspective. U *Conceptualising early Colonisation*, ur. Lieve Donnellan, Valentino Nizzo, Gert-Jan Burgers, 77-87. Bruxelles-Roma: Belgisch Historisch Instituut te Rome.
- SANMARTÍ, Joan. 2009. Colonial Relations and Social Change in Iberia (Seventh to Third Centuries BC). U *Colonial encounters in ancient Iberia: Phoenician, Greek, and indigenous relations*, ur. Michael Dietler i Carolina López-Ruiz, 49-88. Chicago: University of Chicago Press.
- SENC, Stjepan. 1910. *Grčko-hrvatski rječnik za škole po Benseler-Kaegijevu grčko-njemačkom rječniku*, Zagreb: Naklada Kraljevske hrvatsko-slavonsko-dalmatinske zemaljske vlade.
- SHARP, Lauriston. 1952. Steel Axes for Stone-Age Australians. *Human Organization* 11/2: 17-22.
- SHEFTON, B. Brian. 1994. Massalia and Colonization in the North-Western Mediterranean. U *The Archaeology of Greek colonisation: essays dedicated to Sir John Boardman*, ur. Gocha Revazi Tsetschladze i Francesco de Angelis, 61-86. Oxford: Oxford University Press.
- SMALL, Alastair. 2014. Pots, Peoples, and Places in Fourth-Century B.C.E. Apulia. U *The Italic People of Ancient Apulia: New Evidence from Pottery for Workshops, Markets, and Customs*, ur. Thomas H. Carpenter, Kathleen M. Lynch, E. G. D. Robinson, Cambridge; Cambridge University Press.
- STEIN, J. Gil. 2005. Introduction: The Comparative Archaeology of Colonial Encounters. U *The Archaeology of Colonial Encounters*, ur. Gil J. Stein, 3-32. Santa Fe: School of American Research Press; Oxford: James Currey.
- ŠEGVIĆ, Branimir, Lucijana ŠEŠELJ, Damir SLOVENEK, Boško LUGOVIĆ, Rafael FERREIRO MÄHLMANN. 2012. Composition, technology of manufacture, and circulation of Hellenistic pottery from the Eastern Adriatic: a case study of three archaeological sites along the Dalmatian coast, Croatia. *Geoarchaeology* 27/1: 63-87.
- ŠEŠELJ, Lucijana. 2005. Utjecaji dirahijskih keramičkih radionica na području srednje Dalmacije. *Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku* 98/1: 49-61.
- ŠEŠELJ, Lucijana. 2009. *Promunturium Diomedis: Svetište na rtu Ploča i jadranska pomorska trgovina u helenističkom razdoblju*. Ph. D. diss., Filozofski fakultet Sveučilišta u Zadru.

- ŠEŠELJ, Lucijana. 2021. Budva i helenizam na Jadranu: keramika kao indikator trgovačkih veza. U *Antička Budva: Zbornik radova s međunarodnog multidisciplinarnog naučnog simpozijuma po pozivu održanog u Budvi 28 – 30. novembra 2018. godine*, ur. Dušan Medin, 126-155. Budva: JU Muzeji i galerije Budve.
- ŠEŠELJ, Lucijana i Mato ILKIĆ. 2015. Maritime trade in the Pre-Roman Period in the Eastern Adriatic: a preliminary report on a ceramic and numismatic evidence in Liburnia. U *AdriAtlas et l'histoire de l'espace adriatique du VIe s. a.C. au VIIIe s. p.C. Actes du colloque international de Rome (4-6 novembre 2013)*, ur. Yolande Marion, Francis Tassaux, 419-433. Bordeaux: Ausonius éditions.
- ŠEŠELJ, Lucijana i Morana VUKOVIĆ. 2012. Liburnsko naselje u Radovinu: preliminarna analiza keramičkog materijala. *Diadora* 26/27: 333-350.
- THOMAS, Nicolas. 2002. Colonizing Cloth: Interpreting the Material Culture of Nineteenth-Century Oceania. U *The Archaeology of Colonialism*, ur. Claire L. Lyons, John K. Papadopoulos, 182-198. Los Angeles: Getty Publications
- TSETSKHLADZE, Revazi Gocha. 2006. Revisiting Ancient Greek Colonisation. U *Greek colonisation: an account of Greek colonies and other settlements overseas*, ur. Revazi Gocha Tsetskhladze, vol. 1, xxiii – lxxxiii. Leiden-Boston: Brill.
- UGARKOVIĆ Marina i Branimir ŠEGVIĆ. 2018. The role of archaeometry in the study of production and dispersal of Hellenistic pottery in Dalmatia, with new evidence on the chemistry of grey-waretableware. U *Pottery production, Landscape and Economy of Roman Dalmatia, Interdisciplinary Approaches*, ur. Goranka Lipovac Vrkljan, Ana Konestra, 89-106. Oxford: Archaeopress.
- UGARKOVIĆ Marina i Alice WALDNER. 2021. Tragom lončarije: kulturne interakcije helenističke Budve. U *Antička Budva: Zbornik radova s međunarodnog multidisciplinarnog naučnog simpozijuma po pozivu održanog u Budvi 28 – 30. novembra 2018. godine*, ur. Dušan Medin, 154-177. Budva: JU Muzeji i galerije Budve.
- VAN DOMMELEN, Peter. 2005. Colonial Interaction and Hybrid Practices: Phoenician and Carthaginian Settlement in the Ancient Mediterranean. U *The Archaeology of Colonial Encounters*, ur. Gil J. Stein, 109-142. Santa Fe: School of American Research Press; Oxford: James Currey.
- VASILJ, Snježana. 2003. Novčić Fokide s gradine u Ošanićima kod Stoca. *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru* 45: 1-5.
- WILSON, John-Paul. 2009. Literacy. U *A Companion to Archaic Greece*, ur. Kurt A. Raaflaub i Hans van Wees, 543-563. Malden, MA; Oxford; Chichester: Wiley Blackwell.
- WHITEHOUSE D. Ruth i John B. WILKINS. 1989. Greeks and natives in south-east Italy: approaches to the archaeological evidence. U *Centre and periphery: comparative studies in archaeology*, ur. Tim C. Champion, 102-126. London-Boston: Routledge.
- YASUR-LANDAU, Assaf. 2010. *The Philistines and Aegean migration at the end of the late Bronze Age*. Cambridge: Cambridge University Press.
- YNTEMA, Geert Douwe. 2000. Mental Landscapes of Colonization: the ancient written sources and the archaeology of early colonial Greek southeastern Italy. *Bulletin Antieke Beschaving* 75: 1-49.

- YNTEMA, Geert Douwe. 2016. Greek groups in southeast Italy during the Iron Age. U *Conceptualising early Colonisation*, ur. Lieve Donnellan, Valentino Nizzo, Gert-Jan Burgers, 209-223. Bruxelles-Roma: Belgisch Historisch Instituut te Rome.
- YOFFEE, Norman. 2005. *Myths of the Archaic State: Evolution of the Earliest Cities, States, and Civilizations*. Cambridge; New York: Cambridge University Press.
- YOUNG, E. Kym. 2002. Matriarchal Heritages in Women's Pottery: An Examination of Similarities in West African and Native American Women's Pottery Traditions. *University of Wisconsin-Superior McNair Scholars Journal* 3: 25-46.
- ZANINOVIĆ, Marin. 1976. Iliri i vinova loza. *Godišnjak: Centar za balkanološka ispitivanja* 13/11: 261-272.

Transformative Appropriation of Pottery Technology, Writing and Money – Problems of Deeper Social Entanglement of Greeks and Natives at the Eastern Adriatic Coast

Entanglement theory is an interpretive tool that seeks to discern the dynamics of cultural transfer and power relations between settlers and natives. It explains how societies of different economic and political backgrounds were changing, sharing mutually socio-cultural content. There is a close link to the anthropology of consumption which tends to interpret that the people's attitude towards foreign goods, practices and tastes was structured through three fundamental modes: assimilation, transformative appropriation or rejection.

The level of entanglement and the pace of transformative appropriation stand out as adequate indicators of social dynamics between newcomers and natives. This paper aimed to single out such reflections among the Eastern Adriatic natives concerning their relations to the Greek world during the Iron Age. Applying the concept of landscape influence on social features and activities, we limited the observation area to the so-called Eastern Adriatic. That implies the narrow coastal area bounded by the Dinarides in the hinterland and Bojana and Soča rivers as its southern and northern borders.

Three categories adequately contribute to a discussion of the so-called deeper level of social entanglement. From the Greek perspective, these are the spread, and from the indigenous perspective, the transformative appropriation of pottery techniques, literacy, and coinage. Since all three examples imply the long-term transfer of knowledge or production technology that was previously foreign to the natives, they proved to be crucial for comprehending the nature of interaction.

Three analysed categories might indicate a lower social entanglement between Greeks and natives on a general level. Due to the absence of permanent Greek settlements in the Eastern Adriatic before the beginning of the 4th century BCE,

it is reasonable to understand the native reluctance to appropriate and transform the foreign Greek influences. In the same time, their absence indirectly testifies to a weaker level of trade relations and more intensive cooperation. On the other hand, the establishment of Greek settlements, Issa and Pharos, laid the foundations for social entanglement, but according to the current state of research it still had a slow and limited reflection among the indigenous communities. The prevailing native reluctance to absorb technological innovations in pottery making together with literacy and coinage could be the key arguments because they would indirectly reflect closer cooperation and coexistence, especially within autochthonous settlements. Moreover, from the moment of foundation and through the following centuries, the population of Issa and Pharos was modest compared to large Greek cities throughout the Mediterranean. Accordingly, the number of intercultural brokers necessary for daily cooperation with multiple indigenous communities should be observed as earnestly limited. Moreover, the indigenous world of the Eastern Adriatic seems disunited, mostly heterarchically organized without extensive centralising tendencies on a broader political level. This could also be seen as a barrier to the active and progressive social entanglement. Some additional factors could be unstable trading conditions with indigenous partners (Plut. *Quaes. Gr.* XXIX) or the privileged position of Illyrian and Liburnian women, witnessed by Theopompus (FGrHist 115 F39) and Pseudo-Scylax (21) during the 4th c. BCE. Although based on the adequate scope of evidence, there is a dire need to highlight that the presented hypotheses should be characterised as preliminary. More reliable arguments can only be obtained based on further research of native necropoleis and settlements of the Eastern Adriatic.

Keywords: Eastern Adriatic, Greeks, indigenous tribes, the entanglement, pottery, script, coinage

Ključne riječi: istočni Jadran, Grci, urođenici, društveno isprepletanje, lončarija, pismo, novac

Filip Budić
Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
Ivana Lučića 3
10000 Zagreb
fbudic@ffzg.hr

FILOZOFSKI FAKULTET SVEUČILIŠTA U ZAGREBU

ZAVOD ZA HRVATSKU POVIJEST
INSTITUTE OF CROATIAN HISTORY
INSTITUT FÜR KROATISCHE GESCHICHTE

RADOVI

54

BROJ 3

ZAVOD ZA HRVATSKU POVIJEST
FILOZOFSKOGA FAKULTETA SVEUČILIŠTA U ZAGREBU

FF press

ZAGREB 2022.

RADOVI ZAVODA ZA HRVATSKU POVIJEST
FILOZOFSKOGA FAKULTETA SVEUČILIŠTA U ZAGREBU

Knjiga 54, broj 3

Izdavač / Publisher

Zavod za hrvatsku povijest
Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu
FF-press

Za izdavača / For Publisher

Domagoj Tončinić

Glavna urednica / Editor-in-Chief

Inga Vilogorac Brčić

Izvršna urednica / Executive Editor

Kornelija Jurin Starčević

Gost urednik / Guest Editor

Feda Milivojević

Uredništvo / Editorial Board

Jasmina Osterman (stara povijest/ancient history), Trpimir Vedriš (srednji vijek/medieval history), Hrvoje Petrić (rani novi vijek/early modern history), Filip Šimetin Šegvić (moderna povijest/modern history), Tvrtko Jakovina (suvremena povijest/contemporary history), Silvija Pisk (mikrohistorija i zavičajna povijest/microhistory and local history),
Zrinka Blažević (teorija i metodologija povijesti/theory and methodology of history)

Međunarodno uredničko vijeće / International Editorial Council

Denis Alimov (Sankt Peterburg), Živko Andrijašević (Nikšić), Csaba Békés (Budapest), Rajko Bratož (Ljubljana), Svetlozar Eldarov (Sofija), Toni Filiposki (Skopje), Aleksandar Fotić (Beograd), Vladan Gavrilović (Novi Sad), Alojz Ivanišević (Wien), Egidio Ivetić (Padova), Husnija Kamberović (Sarajevo), Karl Kaser (Graz), Irina Ognyanova (Sofija), Géza Pálffy (Budapest), Ioan-Aurel Pop (Cluj), Nade Proeva (Skopje), Alexios Savvides (Kalamata), Vlada Stanković (Beograd), Ludwig Steindorff (Kiel), Peter Štih (Ljubljana)

Izvršni urednik za tuzemnu i inozemnu razmjenu /

Executive Editor for Publications Exchange

Martin Previšić

Tajnik uredništva / Editorial Board Assistant

Dejan Zadro

Adresa uredništva/Editorial Board address
Zavod za hrvatsku povijest, Filozofski fakultet Zagreb,
Ivana Lučića 3, HR-10 000, Zagreb
Tel. ++385 (0)1 6120191

Časopis izlazi jedanput godišnje / The Journal is published once a year

Časopis je u digitalnom obliku dostupan na / The Journal in digital form is accessible at
Portal znanstvenih časopisa Republike Hrvatske „Hrčak“
<http://hrcak.srce.hr/radovi-zhp>

Financijska potpora za tisak časopisa / The Journal is published with the support by
Ministarstvo znanosti, obrazovanja i športa Republike Hrvatske

Časopis je indeksiran u sljedećim bazama / The Journal is indexed in the following databases:
Directory of Open Access Journals, EBSCO, SCOPUS, ERIH PLUS, Emerging Sources Citation
Index - Web of Science

Naslovna stranica / Title page by

Marko Maraković

Grafičko oblikovanje i računalni slog / Graphic design and layout

Marko Maraković

Lektura / Language editors

Samanta Paronić (hrvatski / Croatian)

Edward Bosnar (engleski / English)

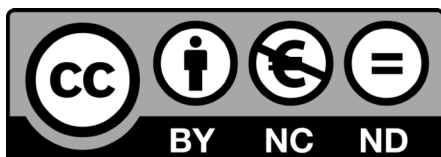
Ilustracija na naslovnici

Muza Klio (Alexander S. Murray, *Manual of Mythology*, London 1898)

*Časopis je u digitalnom obliku dostupan na Portalu znanstvenih časopisa
Republike Hrvatske „Hrčak“ <http://hrcak.srce.hr/radovi-zhp>*

*The Journal is accessible in digital form at the Hrčak - Portal of scientific
journals of Croatia <http://hrcak.srce.hr/radovi-zhp>*

DOI: 10.17234/RadoviZHP.54

Djelo je objavljeno pod uvjetima Creative Commons Autorstvo-Nekomercijalno-Bez prerada 4.0 Međunarodne javne licence (CC-BY-NC-ND) koja dopušta korištenje, dijeljenje i umnažanje djela, ali samo u nekomercijalne svrhe i uz uvjet da se ispravno citira djelo i autora, te uputi na izvor. Dijeljenje djela u prerađenom ili izmijenjenom obliku nije dopušteno.